variety of metres in the Slokas and of the Ragas in the songs employed by him and, more than all, the religious fervour characterizing the Nirupanas leave the reader or the spectator spell-bound.

To Thiru N. Kandaswamy Pillai, the Honorary Secretary, T. M. S. S. M. Library, I express my profound gratitude for having conferred on me the honour of editing these works for the Library. I am deeply indebted to Prof. V. Gopala Iyengar, M. A. the Librarian, for having aroused and kept up my enthusiasm, with unfailing help, in publishing the works of Raja Serfoji.

T. M. S. S. M. Library,
Thanjavur, 25—7—72.

T. R. BHEEMA RAO,
Marathi Pandit.

॥ छंद ॥

मुनि पदांबुजा नमुनि तो वदे ।
स्वमनि हर्षुनी भजनि भाव दे ।
भव रिझो कृपा भवत तो मला ।
भवचि हा असो भव्य कोमला ॥ १ ॥

ज्ञाता तो मुनिराज दिव्य मधुरा माता वदे राजया ।
दाता तूं समरीं जिणोनि रिपु तें आतांचि लाहे जया ॥
श्वेतावीण महीसि पालनकरीं ताता भल्या आदरें ।
कांता पुत्र सुहृद्गणा सहित धीमन्ता सुखें नांदरे ॥

असें बोलतां तत्क्षणीं वीरसेना
नृपा वंदुनी ठाकली तैं स्वसेना ।
सुभावें पहा तुष्टला तो पुरारी
रिपु दुष्टदुर्धर्ष झाला फरारी ॥

उभे हातजोडोनि सामंत राजे
कसी वर्णिजे भव्य भारीत राजे ।
स्वसिंहासनीं वीरसेनाख्य राजे
तदा होय राजन्वती पैं धरा जे ॥

सूतें स्कांद पुराणीं हे कथिली शुभद नैमिशीं राणीं ।
शङ्कर कथा पुराणीं पढतां पुरती समस्त हीं शिराणी ॥
पञ्चाक्षरी विभूति श्रीशिवरात्रि प्रभाव सुमनानें ।
पूजियिले साक्षात् शिव शरभेंद्र विबुधवर्य सुमनानें ॥

इति श्रीशरभेन्द्र महाराज विरचित
पञ्चाक्षरी विभूति शिवरात्रि कथा निरूपणं संपूर्णं ॥

Saka
सर

॥ श्रीः ॥

*॥ उमामहेश्वरव्रत निरूपण ॥

——:०:——

श्रीशरभेन्द्रविरचित ।

ललित राग] पद [आदि ताळ

धांव पावगा गौरीपती-
तुझा वियोग न सहे चित्तीं ।
तूझा मी मज तूंचि एक गती-
आतां निदान पाहसि किती । दयाला ॥ ॥ ध्रु० ॥

मज दावोनि माया नसती-
कां गा गोवीशी तुझियें भ्रान्तीं ।
तुजवीणें निस्सार संसृती-
येऊं तुजलागी कितिकाकुलती ॥ १ ॥

परात्परा परमेशा परंज्योती-
तुजला वर्णूं मौनावती श्रुती ।
न कले ह्मणुनी बोलती नेति नेति
स्तउं बालकाची न पुरे मती ॥ २ ॥

पाहें गूळाशी गुंतते जैशी माशी -
वृत्ति गुंतली तैसी तुज पाशीं ।
आतां न सोडीं मीं तुशिया शिव पदाशी-
शरभाधीशा मग कैशा दुरावशी ॥ ३ ॥

मायातीत महेश भाविकजनीं मायालु मोटा पहा ।
पाया लाहति देववर्यविविधो पाया रचोनीं महा ॥
सर्वश्रेष्ठ परंतु गर्व लवहीं जो सर्वथा न क्षमी ।
शर्वाणीश अपार सौख्यद तया शर्वाशि भावेंन मी ॥ १ ॥

* T. M. S. S. M. Library, Ms. D. No. 960. Marathi Section.

॥ पंचचामरवृत्त ॥

उमामहेश्वर व्रता समान आनचिंतितां।
न मानतेंचि सर्वथां प्रमाण हेंचि तत्वतां ॥
गमाविली स्वसंपदा रमापती हीं पावला।
कुमारसौख्य दिग्जया क्षमापती हीं लाघला ॥ २ ॥

पूर्वी भीमेश्वराख्य प्रतिभटविजयी एक उर्वीश होता।
शर्वीं ज्या भक्ति मोटी बहुधन वितरी पैं अजर्वीच होता ॥
आला तैं गौतमाख्य प्रथित मुनिगृहा पूजिजेलानृपालें।
धाला राजर्षि तेजा निरखुनि कुशलप्रश्न केला दयालें ॥ ३ ॥

॥ दिंडी ॥

ससुख अससी कीं भूपती उदारा।
सुमुख वसती कीं पुत्र मित्र दारा
विमुख भणगन कीं येउनियां दारा।
प्रमुख वैरी पावलें कीं विदारा ॥ १ ॥

भजन करिसी कीं शिव पदांबुजाचें।
यजन याजन करविशी कीं द्विजांचें ॥
निज न यानें साफल्य की भवाचें।
सुजन वानिति कीं तव यशासि वाचें ॥ २ ॥

भूपबोले तैं विनत गोत मातें।
वाप माय हीं शिव भक्त गोत मातें ॥
तपें आलां चिरसूर्य हृत्त मातें।
कृपें हरुनी कथि जे व्रतोत्तमातें ॥ ३ ॥

जें पूरवी सर्व मनोरथा तें
सांगेन गा ऐक महा रथा तें।
उमा महेशाख्य महा व्रता तें
तां आचरावें अति तीव्रतातें ॥ ४ ॥

Saka

॥ श्रीः ॥

*॥ उमामहेश्वरव्रत निरूपण ॥

—:O:—

श्रीशरभेन्द्रविरचित ।

ललित राग] पद [आदि ताळ

धांव पावगा गौरीपती-
तुझा वियोग न सहे चित्तीं ।
तूझा मी मज तूंचि एक गती-
आतां निदान पाहसि किती । दयाला ॥ ॥ ध्रु० ॥

मज दावोनि माया नसती-
कां गा गोवीशी तुझियें भ्रान्तीं ।
तुजवीणें निस्सार संसृती-
येऊं तुजलागी कितिकाकुलती ॥ १ ॥

परात्परा परमेशा परंज्योती-
तुजला वर्णूं मौनावती श्रुती ।
न कले ह्मणुनी बोलती नेति नेति
स्तउं बालकाची न पुरे मती ॥ २ ॥

पाहें गूळाशी गुंतते जैशी माशी -
वृत्ति गुंतली तैसी तुज पाशीं ।
आतां न सोडीं मीं तुशिया शिव पदाशी-
शरभाधीशा मग कैशा दुरावशी ॥ ३ ॥

मायातीत महेश भाविकजनीं मायालु मोटा पहा ।
पाया लाहति देववर्यविविधो पाया रचोनीं महा ॥
सर्वश्रेष्ठ परंतु गर्व लवहीं जो सर्वथां न क्षमी ।
शर्वाणीश अपार सौख्यद तया शर्वाशि भावेंन मी ॥ १ ॥

* T. M. S. S. M. Library, Ms. D. No. 960. Marathi Section.

॥ पंचचामरवृत्त ॥

उमामहेश्वर व्रता समान आनचिंतितां ।
न मानतेंचि सर्वथां प्रमाण हेंचि तत्वतां ॥
गमाविली स्वसंपदा रमापती हीं पावला ।
कुमारसौख्य दिग्जया क्षमापती हीं लाघला ॥ २ ॥

पूर्वीं भीमेश्वराख्य प्रतिभटविजयी एक उर्वीश होता ।
शर्वीं ज्या भक्ति मोटी बहुधन वितरी पैं अगर्वीच होता ॥
आला तैं गौतमाख्य प्रथित मुनिगृहा पूजिजेलानृपालें ।
धाला राजर्षि तेजा निरखुनि कुशलप्रश्न केला दयालें ॥ ३ ॥

॥ दिंडी ॥

ससुख अससी कीं भूपती उदारा ।
सुमुख वसती कीं पुत्र मित्र दारा
विमुख मणगन कीं येउनियां द्वारा ।
प्रमुख वैरी पावलें कीं विदारा ॥ १ ॥

भजन करिसी कीं शिव पदांबुजाचें ।
यजन याजन करविशी कीं द्विजांचें ॥
निज न यानें साफल्य की भवाचें ।
सुजन वानिति कीं तव यशासि वाचें ॥ २ ॥

भूपबोले तैं विनत गोत मातें ।
वाप माय हीं शिव भक्त गोत मातें ॥
तपें आलां चित्सूर्य हृत्त मातें ।
कृपें हरुनी कथि जे व्रतोत्तमातें ॥ ३ ॥

जें पूरवी सर्व मनोरथा तें
सांगेन गा ऐक महा रथा तें ।
उमा महेशाख्य महा व्रता तें
तां आचरावें अति तीव्रतातें ॥ ४ ॥

सैंधवी राग] पद [आदि ताळ

ऋषी थोर तो श्रीदुर्वास सर्वांस ॥ ॥ ध्रु० ॥

फार प्रियकर जो सर्वांस
अणुहीं न सोसी गर्वांस
ज्याचा धाकचि सुपर्वांस
न करी पर्वा कवणाची ॥ १ ॥

जो कीं शापानुग्रह कर्ता
सर्वहीं करुनी जनीं अकर्ता
न दिसे कोणीं हीं त्यापर्ता
ज्ञानी पूर्ता शिवयोगी ॥ २ ॥

जो की शरभेंद्राचा धणी
पुरवी त्याची सकलहीं धणी
अनेक मुनिगणसह तो धरणीं
विचरे तरणी सम तेजें ॥ ३ ॥

॥ सवाई ॥

देवशिखामणि देवकिनंदन दे वरदानहीं जो निजलोकां ।
मावर दिव्य सुमावलि भव्य जमाव समेतलसे अवलोकां ॥
शिक्षित दुर्जन रक्षित सज्जन पक्षिवरीं वलघोनि फिरेकीं ।
दक्षमखांतक व्यक्षसुभक्ति सुदक्षमुनींद्र तयासि विलोकीं ॥

शिव प्रसादात्मक विल्व माला ।
दुर्वास दे तैं पुरुषोत्तमाला ॥
लक्ष्मी गुणेंलाहुनि तोतमाला ।
अर्पी स्व भृत्या खगसत्तमाला ॥ ५ ॥

॥ गोपी गीत धाटि ॥

शिवपदार्पिता शिष्ट वंदिती ।
नवल हें तुझी नष्ट कां मती ॥
कुपथ सेविल्यां कोप ये मला ।
शपथ पूर्व मीं सांगतों तुला ॥ १ ॥

श्रीफल मृदुदल माला श्रीकण्ठाची दिली खगा हेरा ।
श्रीमद जाया श्रीहे तूझी रमो स्व माहेरा ॥

ज्यावरि बसुनी उडसी फारचि करितोसि पक्षपाता ते ।
त्यास्तव विषधर वैरी हा खगाला हो स्व पक्षपाता तें ॥

जागापरि जगद वनीं जागा आतांकरीं क्षणांतवनीं ।
जागा वसोनि विजनीं जागावें तां अखंड शिव भजनीं ॥

वदोनि दूर्वास असें निघाला ।
घालोनि विष्णूवरि शाप घाला ॥
उपाधि सांडोनि समस्त चितीं
तो सच्चिदानन्द शिवासिंचिती ॥ ६ ॥

॥ लावणी ॥

शङ्कर सुखकर किंकर भयहर अपराध परिहरीं ॥
करीं तूं घन करुणा मजवरी ॥ ॥ ध्रु० ॥

बाल जसें लडिवाळ खेळतां मायेला ना दरी ।
परीं ते प्रेमें लालन करी ॥
निजजनधन वसनादि लाहुनी अणु चुकल्यां चाकरी ।
करीना कोप सुनृप अंतरीं ॥

धांव पाव तव पायच गति मी निमग्न संसृति पुरीं ॥
धरीं कर तारक तूं उद्धरीं ॥
तूं जननि जनक कोपल्यां तरि मला कोण ।
आणी सदय हृदय म्हणविशी ते खुण ॥

Saka

मज खुशाल करिं त्वद्यशासि नमिती जाण ।
शशांक सकलंकहीं निजशिरीं धरिशी तैशापरीं ॥ १ ॥

पूर्णवस्तु अविकार परात्पर परब्रह्म पूतला ।
विलासें प्रकृतिरूप चित्कळा ॥
प्रगटउनी परमेश क्षणविशी प्रपंच मग मृगजला ।
तुल्य कल्पिशी पाहुनी तिला ॥

सत्वरजस्तम गुण प्रगटले त्यांहुनि तूं येकला ।
मलाविण शुद्ध बुद्ध निष्कळा ॥
विधि विष्णु रुद्र गुण तीन जगा लागून ।
जनि अवन आणीकहीं तिरोधान कारण ॥

तूं अधिष्ठान जगक्लृप्त हें जाणून ।
शरभनुता तुज अभेद भावें भजतों ये लौकरी ॥ २ ॥

राणी केविल वाणीफिरतां चिंतित शिवा हरी वाणी
निजशिण मजवाखाणी कथिलें हें व्रत तयासि सुख खाणी ॥

तैं तो हरी व्रत करी अति शीघ्र भावें
लाहे समस्त विभवासि व्रत प्रभावें
लक्ष्मी द्विजेंद्रपद लाहुनि विष्णु नांदे
सर्वार्थ हें व्रतचि आचरिल्या जनादे ॥ ७ ॥

दैवें शिवपद कां तें भजतां भार्याधुरीन पद कां ते ॥
द्विजवर पद कां न लभे शमलें चिंता महा न लभें ॥

श्रीराग] पद [आदि ताळ

हें उमामहेश्वराचें व्रत उत्तम लोकीं साचें ॥ ॥ ध्रु० ॥

अति रहस्य शिव अंबे तें आनंदे सांगे वाचे ।
ते बोधी सुत वात्सल्यें षण्मुखा गुज जीवीचें ॥

स्कंदें कथिलें नंदीशा मोदें नंदिकेश दुर्वासा ।
तो दे कलशजासि मूल सुखाचें ॥ १ ॥

मज कथिलें कलशज मुनिनें माधवासि ज्यां बोधियलें ।
सारस ज्या इंद्रचंद्रा सप्तऋषीसहीं ज्यां कथिलें ॥
शारद्वत ब्रह्मज्ञानी थोर वैद्युतऋषि मानी
सारे या व्रतेंचि श्रेष्ठ पदाचे ॥ २ ॥

धर्मेश्वरनृप बोधियला धार्मिकें यापरि मुनिनें ।
गौतमासि त्या वंदुनियां गौरविला तो धनवसनें ॥
स्थिरमानस तत्र नृप पाहें विरची व्रत बहु सुखलाहे ।
शरमेंद्रेशीं निरतचि दैवांचे ॥ ३ ॥

ऐशी हे सत्कथा पैं कथित शिवरहस्यांत भक्तांसि माने ।
मोदें भीमेश्वरातें सरस कथियली सर्वहीं गौतमानें ॥
विघ्नां जिंतोनि भावें व्रत शरभनृपें आचरोनि स्वलोकां ।
बोधूं भाषेकडोनी चरित विरचिलें प्रेमभावें विलोका ॥ ७ ॥

शङ्कराभरण राग] पद [आदि ताळ

श्रीगौरीनाथा तुजला ज्या शिणवीलें ।
अपराध माझा क्षमीजे दयालें ॥ ॥ ध्रु० ॥

भोसल शुभवंशी मजला तां जन्मविलें ।
तैसेंचि दिधलों राज्यपद अढला ॥
संततिहीं बरवी दीधली अनुकूला ।
दृढभक्तिहीं दीधली तत्र पदीं विशाला ॥ १ ॥

उमामहेश व्रत ज्यां आरंभिलें ।
तत्र तां लीलेनें मजला परिक्षिलें ॥
राखावी लज्या म्हणुनीं ज्यां स्तवीलें ।
कळवळुनीं चित्तीं सारें संकट हरिलें ॥ २ ॥

Saka
स...

वर्णावे कैशी तुझी अद्भुत माया ।
तनुमनधन सर्व अर्पीलों तव पायां ॥
प्रेमें तुजवरुनी कुरवंडीन काया ।
शरभेंद्रविनुता स्वामी देवराया ॥ ३ ॥

इति श्रीशरभेन्द्रभूपाल विरचित उमामहेश्वरव्रत निरूपणं संपूर्णं ॥

॥ श्रीशिवार्पणमस्तु ॥

ŚRĪ RĀDHĀKṚṢṆA VILĀSA NĀṬAKA

AND

MOHINĪ MAHEŚA PARIṆAYA NĀṬAKA

BY

MAHĀRĀJA SERFOJI

EDITED BY

T. R. BHIMA RAO,
Marathi Pandit,
Sarasvati Mahal Library, Thanjavur.

PUBLISHED BY

N. KANDASWAMY PILLAI,
Honorary Secretary.

FOR THE ADMINISTRATIVE COMMITTEE OF
THE TANJORE MAHARAJA SERFOJI'S SARASVATI MAHAL LIBRARY,
THANJAVUR.

Śaka 1894 A. D. 1972

Price Rs. 2/-

॥ श्रीः ॥

श्री शरभोजी महाराज विरचित

राधाकृष्ण विलास नाटक

व

मोहिनीमहेश परिणय नाटक

संपादकः

टि. आर. भीमराव,

मराठी पंडित, सरस्वतीमहाल ग्रंथालय, तंजावूर.

प्रकाशकः

नी. कन्दस्वामि पिल्लै

सन्माननीय चिट्णीस, सरस्वतीमहाल ग्रंथालय, तंजावूर.

किंमत रु० रु. २-०० इसवी सन् १९७२

PREFACE

Among the numerous contributions with which the Scholar-king, Raja Serfoji II, has enriched the Marathi Literature, are several exquisite Musical Dramas. *Radha Krishna Vilasa, Mohini Mahesa Parinaya, Ganesa Vijaya, Ganesa Lilarnava, Ganga Visvesvara Parinaya, Subhadra Kalyana* and *Minakshi Kalyana* deserve special mention as they are all abundantly illustrative of Raja Serfoji's mastery in the arts of Music, Dance and Dramaturgy. Of these, the first two are presented to the readers in this brochure. Both the plays are based on famous puranic episodes and bear testimony to Serfoji's intimate acquaintance with and deep interest in Hindu mythology.

Radha Krishna Vilasa deals with the topic of Radha's love for Krishna, a very popular theme which affords as much scope for mystic symbolism as for romantic emotion. The episodes describing the love of Radha and Krishna and their union in wedlock have been dealt with elaborately in the *Naradiya Purana* and with lesser details in the *Padma* and other Puranas. The famous theme has inspired a separate cult of devotion, the followers of which celebrate *Radha Kalyana* as a regular festival every year, as immortalised in the *Gita-Govinda* or *Ashtapadi* by Jayadeva. This dramatic piece, Radha Krishna Vilasa, makes a significant contribution to the literature of this cult.

Mohini Mahesa Parinaya deals with the amorous union of Mohini, the feminine manifestation of Lord Vishnu in the form of a celestial Enchantress, and of Lord Siva who was enraptured by her beauty. Their union resulted in the birth of Sasta, the deity who is worshipped under the name of Ayyanar in rural parts in Tamil Nadu. Endowed with all weapons by the several gods, Sasta is elevated to the status of an attendant of Lord Siva. The story of Mohini and Mahesa, the circumstances of Sri Vishnu's incarnation as Mohini and Siva's association with her are narrated with [illegible]ble variations in the Puranas.

PREFACE

Among the numerous contributions with which the Scholar-king, Raja Serfoji II, has enriched the Marathi Literature, are several exquisite Musical Dramas. *Radha Krishna Vilasa, Mohini Mahesa Parinaya, Ganesa Vijaya, Ganesa Lilarnava, Ganga Visvesvara Parinaya, Subhadra Kalyana* and *Minakshi Kalyana* deserve special mention as they are all abundantly illustrative of Raja Serfoji's mastery in the arts of Music, Dance and Dramaturgy. Of these, the first two are presented to the readers in this brochure. Both the plays are based on famous puranic episodes and bear testimony to Serfoji's intimate acquaintance with and deep interest in Hindu mythology.

Radha Krishna Vilasa deals with the topic of Radha's love for Krishna, a very popular theme which affords as much scope for mystic symbolism as for romantic emotion. The episodes describing the love of Radha and Krishna and their union in wedlock have been dealt with elaborately in the *Naradiya Purana* and with lesser details in the *Padma* and other Puranas. The famous theme has inspired a separate cult of devotion, the followers of which celebrate *Radha Kalyana* as a regular festival every year, as immortalised in the *Gita-Govinda* or *Ashtapadi* by Jayadeva. This dramatic piece, Radha Krishna Vilasa, makes a significant contribution to the literature of this cult.

Mohini Mahesa Parinaya deals with the amorous union of Mohini, the feminine manifestation of Lord Vishnu in the form of a celestial Enchantress, and of Lord Siva who was enraptured by her beauty. Their union resulted in the birth of Sasta, the deity who is worshipped under the name of Ayyanar in rural parts in Tamil Nadu. Endowed with all weapons by the several gods, Sasta is elevated to the status of an attendant of Lord Siva. The story of Mohini and Mahesa, the circumstances of Sri Vishnu's incarna-[illegible] as Mohini and Siva's association with her are narrated with [illegible]ble variations in the Puranas.

These plays, cast in the form of *Yaksha gana* with plenty of musical and dance pieces and imbued with a spirit of religious devotion, not only afford pleasure to the eyes and ears but also serve as a means of profound inspiration of religious feeling. These plays were generally staged during religious occasions and festivals in temples. From the *Prasthavanas*, we understand that the play, *Radha Krishna Vilasa* was staged during the festival of Lord Ganesa and that *Mohini Mahesa Parinaya* was enacted during the spring festival, *Vasantotsava*, in the temple of Lord Brhadisvara in Thanjavur.

These publications are based upon the manuscripts preserved in the Sarasvati Mahal Library, Thanjavur.* They were first printed as serial articles in the Library Journal and are now issued in the form of an offprint for the benefit of the readers. It is proposed to publish the other plays of Serfoji also through the medium of the journal and then to edit them all together into one volume with elaborate introduction, detailed summary of the plots and a critical appreciation of the literary workmanship of the great prince and poet, Raja Serfoji.

I wish to record here my deep debt of gratitude to Thiru N. Kandaswamy Pillai, Honorary Secretary of the Library, for his having permitted me to edit these plays for the journal. My gratitude is also due to Prof. V. Gopala Iyengar, M. A., Librarian, for his having continuously encouraged me and helped me at various stages to bring out in print these manuscripts. My thanks are due to Thiru N. Viswanathan, Telugu Pandit of the Library who has helped me to a great extent in transcribing into Devanagari script the original manuscripts of the plays which are in Telugu script and in setting right the musical part of the play.

T. M. S. S. M. Library,
Thanjavur,
25—7—72.

T. R. BHEEMA RAO,
Marathi Pandit.

* Radhakrishna Vilasa Nataka-Ms. No. D. 1734, Marathi Section, T. M. S. S. M.
Mohini Mahesa Parinaya Naṭaka-Ms. No. D. 1731 „

NAÑ ŚIROMANI TĪKA

AND

ĀKHYĀTA VĀDA TIPPANAM

OF

RAGHUDEVA

EDITED BY

N K. RAMANUJA TATACHARIAR,

Nyaya, Mimamsa Siromani,

Sanskrit Pandit,

Sarasvati Mahal Library, Thanjavur.

PUBLISHED BY

N. KANDASWAMY PILLAI,

Honorary Secretary.

FOR THE ADMINISTRATIVE COMMITTEE OF
THE TANJORE MAHARAJA SERFOJI'S SARASVATI MAHAL LIBRARY,
THANJAVUR.

Śaka 1894 A. D. 1972

Price Rs. 1-50

॥ श्रीः ॥

रघुदेवकृतिषु

नञ्शिरोमणिटीका, आख्यातवादटिप्पणञ्च

सरस्वतीमहाल् ग्रन्थालयसंस्कृतपण्डितेन
न्यायमीमांसाशिरोमणिविरुदभाजा
नावल्पाकम् कृ. रामानुजताताचार्येण
संशोध्य परिष्कृतम् ।

तञ्जापुरी सरस्वतीमहाल् ग्रन्थालयनिर्वाहकसमित्याः
अवैतनिककार्यदर्शिभिः
नी. कन्दस्वामि महोदयैः
प्रकाशितम् ।

सर... ...१८९४ मूल्यम् १-५० क्रैस्तवाब्दाः १९७२

॥ विषयसूचिका ॥

॥ भूमिका ॥

विशुद्धविज्ञानघनस्वरूपं विज्ञानविश्राणनबद्धदीक्षम् ।
दयानिधिं देहभृतां शरण्यं देवं हयग्रीवमहं प्रपद्ये ॥

इदमिदानीमुपह्रियते, तर्ककर्कशविचारचातुरीधुरीणानां अनुक्षणोत्प्रेक्षिताक्षेपसहस्रदक्षविपक्षपूर्वपक्षलक्षाणां तार्किकहर्यक्षाणां पुरस्तात् **नञ्वादटिप्पणी, आख्यातवादटिप्पणी** नामकं ग्रन्थरत्नद्वयम् ।

'समुद्रमिव रत्नाढ्यं' इति कविकोकिलकूजितस्य द्वितीयोदाहरणभूते तञ्जावूर् सरस्वतीमहाल् मातृकालये, अपूर्वाणि, प्रेक्षावतां उत्साहवर्धनानि, अन्यत्र दुर्लभानि, एवंविधानि असंख्येयानि ग्रन्थरत्नानि सादरं परिपाल्यमानानि विराजन्तेतराम् । तेषां मध्ये इदानीं इदं ग्रन्थद्वयमुद्धृत्य प्राकाश्यं नीयते । एतयोश्च सरस्वतीमहाल् मातृकालय संप्रदायसिद्धः व्यपदेशः :—

1 T. M. S. S. M. Library, M. S. S. No. B. 2166/D. 6181.
2. ,, S. K. 18/D 6593. इति ।

अनयोः प्रणेता तत्रभवान् **रघुदेवन्यायालङ्कारभट्टाचार्यः** । स च प्रसिद्धतमस्य तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यातृरघुनाथशिरोमणिग्रथितस्य दीधितिग्रन्थस्य व्याख्यारूपमिदं पुस्तकद्वयं प्रणिनाय । अनयोः नञ्वादटिप्पणस्य उपरि निर्दिष्टा एकैव मातृका उपलभ्यते । सा च काकलात्मिका, दशपत्रपरिमिता च । इयं अविच्छिन्नग्रन्थसन्दर्भयुक्ता, स्पष्टाक्षरा, कृमिदंशाद्यदूषिता समीचीनपत्रयुक्ता च विराजते । आख्यातवादटिप्पणस्य तु द्वे मातृके स्तः । तयोरेका उपरिनिर्दिष्टा चतुश्चत्वारिंशत्पत्रयुता नातिस्पष्टाक्षरा च । अन्या तु K. P. N. No. 34/D. 6182, इत्यङ्कसङ्केतयुक्ता, स्पष्टाक्षरा च । अस्याः समुदितपत्रसंख्या अष्टाचत्वारिंशत् । परन्तु 1, 2, 3, 4, 6, 24, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34 एतदङ्कितानां पत्राणां लुप्तत्वात्, त्रयोदश पत्राणि न्यूनानि भवन्त्यस्याम् । उभयोरपि च मातृकयोरनयोः प्रतिपाद्यविषयसाम्येऽपि तत्र तत्र सन्त्येव केचित्पाठभेदाः, तेषां नातिप्रौढतया तात्पर्यविषयीभूतैकार्थपर्यवसानाच्च न प्रातिस्विकरूपेणोल्लेखः कृतो मुद्रापणे । अनूनपत्रा आद्यैव मातृका मुद्रापणे प्राधान्येनावलम्बिता । विकलपत्रा द्वितीया तु यथासम्भवं तत्र तत्र परिशीलिता ।

स... एतद्ग्रन्थप्रणेता तत्रभवान् **रघुदेवन्यायालङ्कारभट्टाचार्यः** निसर्गादेव तीक्ष्णतर-
——...शाली सदाचार्यसेवासमधिगतदुरूहतमन्यायशास्त्रसारसर्वस्वश्चेति एतद्ग्रन्थसमालोचनेन

स्पष्टतरमवगम्यते । अन्वर्थनामधेयस्य तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्य उपपत्तिमती मणिदीधितिनाम्नी व्याख्या यदैव प्रादुरभूत्; तदैव तर्करसिकानां विलक्षणं मेधाविलासं बहुधा समुल्लासयन्त्येषा, असंख्येयं व्याख्याग्रन्थजातं प्रादुरभावयत्, प्रायशः तत्कालीनाः विद्वांसः शिष्यप्रशिष्य-परम्परागताः सर्वेऽपि दीधितिग्रन्थव्याख्यानकरणेनैव स्वात्मानं कृतार्थीकृतवन्तः । अत एव दीधितिव्याख्याग्रन्थास्सर्वेऽपि तत्तद्ग्रंथकर्तृनाम्नैव 'गादाधरी' 'जागदीशी' 'मधुरानाथीया' इत्येवमादिप्रकारेण व्यवह्रियन्ते । इमे सर्वे व्याख्याग्रन्थाः परस्परेण अनन्यथासिद्धाः उपयुक्ततमाः उत्तरोत्तरयुक्तिपरम्परानुसन्धानरमणीयाश्च विराजन्ते । एतेषां सर्वेषां मूलकन्दभूतस्य मणिदीधिति-ग्रन्थस्य अपरिच्छिन्नं महिमानं स एव सुगृहीतनामधेयो रघुनाथशिरोमणिर्जानाति । नाटकान्तं कवित्वमितिवत् दीधितिव्याख्यानान्तम् तर्कपाण्डित्यं इत्यपि कश्चिदाभाणकः प्रादुर्भावयितुं सांप्रतम् । तादृशस्यैव उद्बुद्धस्य मेधाविलासस्य कार्यमिदं उपरिनिर्दिष्टं ग्रन्थद्वयम् ।

अनेन च तत्रभवता रघुदेवन्यायालङ्कार भट्टाचार्येण न केवलं दीधितिव्याख्यान-मेव, अपितु स्वातन्त्र्येणापि कतिचन ग्रन्थाः प्रणीता विलसन्ति, ते च आँफ्रेट् Aufrecht Catalague Vol. II Part I and II पट्टिकायां इत्थं निर्दिष्टास्सन्ति —

१ अनुमिति परामर्शविचारः
२ अवयवग्रन्थः
३ ईश्वरवादः
४ उपसर्गद्योतकत्वविचारः
५ कर्मवादार्थः
६ कणादसूत्रव्याख्यानम्
७ कार्यकारणभावविचारः
८ चित्ररूपविचारः
९ ज्ञानद्वयवादः
१० ज्ञानलक्षणाविचारः
११ तर्कविचारः
१२ तत्त्वचिन्तामणिव्याख्या गूढार्थदीपिका
१३ द्रव्यसारसङ्ग्रहः
१४ दण्डकारणताविचारः
१५ धर्मितावच्छेदकप्रत्यासत्तिनिरूपणम्
१६ नञर्थवादटिप्पणी अथवा नञ्वादटिप्पणी
१७ निरुक्तिप्रकाशः
१८ निश्चयत्वनिरुक्तिः
१९ निश्चयवादः
२० पदार्थखण्डनविवरणम्, रघुनाथकृतपदार्थ-खण्डनव्याख्यारूपम्
२१ पक्षता
२२ प्रतियोगिज्ञानकारणताविचारः
२३ प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वखण्डनम्
२४ मनोवादः
२५ लक्षणवादः
२६ लौकिकविषयतावादः
२७ विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविचारः
२८ विशिष्टवैशिष्ट्यवादः
२९ विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिवादार्थः
३० विषयतावादः

३१ सामग्रीवादः

३२ स्मृतिसंस्कारविचारः

३३ आकाङ्क्षावादः

३४ आख्यातवादटिप्पणी

एतेभ्योऽन्येऽपि ग्रन्थाः अनेन पण्डितप्रकाण्डेन लिखिता इति ज्ञायते । औफ्रेट् सूचीपत्रे एतेषां अनुल्लेखस्य कारणं तु न ज्ञायते । अलाभ एव स्यात् ।

तत्रभवता महामहोपाध्याय, उमेशमिश्रेण *1966* क्रैस्तवाब्दे मुद्रिते स्वयं प्रणीते 'भारतीयदर्शनचरिते' History of Indian Philosophy द्वितीयभागे *443–445*, तमेषु पुटेषु रघुदेवमधिकृत्य संक्षेपतो निरूपणं कृतमस्ति । 'कुसुमाञ्जलिकारिका व्याख्या' नामको ग्रन्थः अनेन प्रणीत इति, स च सरस्वतीभवनमातृकालये विद्यते इति च ततो विज्ञायते ।

स्वव्याख्यामूलग्रन्थप्रणेतारं दीधितिकारं रघुनाथशिरोमणिमपि स्वमेधया कचिदतिशेते अयं रघुदेवः । एवंविधां प्रवृत्तिमनुचिन्त्य कृतापराधमिव स्वात्मानं मन्यमानोऽयं मानसिक-प्रायश्चित्तरूपं कञ्चिच्छलोकं लिखितवानस्ति । तस्मिन् श्लोके परिदृश्यमानः गभीरतरः अस्य अध्यवसायविशेषः रसिकतल्लजैः कथमनुभूयेत इति तमेव श्लोकमत्र समर्पयामः —

श्रीमद्दीधितिकारकल्पितघटी कोलाहलव्याकुले
मार्गे सञ्चरणाय यन्निगदितं सिद्धान्तसिद्धेतरत् ।
दैवात्तेन भवेद्यदीह सहसा प्रौढापराधो मम
क्षन्तव्यः कृतिभिः श्रुतो यदि भवेद्यक्षानुरूपो बलिः ॥

अत्र 'क्षन्तव्यः' इत्यनेन स्वस्य विनयभूमानं दर्शयन्नपि **रघुदेवन्यायालङ्कार-भट्टाचार्योऽयं** स्वोल्लिखितेषु विषयेषु शिरोमणिखण्डनात्मकेषु सुदृढमध्यवसायं ईषदपि न शिथिलयति । 'प्रौढापराधो मम' 'यक्षानुरूपो बलिः' इति श्लोकैकदेशाभ्यां इदं स्पष्टतरमवगम्यते, प्रौढतार्किकस्याप्यस्य कविताचातुरी च । 'मम त्वेवं वदतो वाणी दुष्यतीति हरिस्मरणमेव शरणम्' इति पूर्वमीमांसायां नावमिके देवताधिकरणे कीर्तयतः तत्रभवतः खण्डदेवस्य सूक्तिं इदं स्मारयति ।

अदसीयाः ग्रन्थाः तेषां स्थानानि च तत्र उमेशमिश्रेणैव उपरिनिर्दिष्टे ग्रन्थे उट्टङ्कितानि तत एव ज्ञातव्यानि । अनेन विरचितेषु ग्रन्थेषु तञ्जावूर् सरस्वती महाल् मातृकालये अधोनिर्दिष्टाः केचन उपलभ्यन्ते —

१ पदार्थखण्डनव्याख्या [1]

२ नव्यशिरोमणिव्याख्या अथवा नव्यर्थवाद-टिप्पणी

३ आख्यातवादटिप्पणी

---

[1] ... मुद्रितः ।

४ ज्ञानलक्षणाविचारः
५ निरुक्तिप्रकाशः
६ विशिष्टवैशिष्ट्यवादः
७ विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवादः

अनुमानग्रन्थारम्भे तत्रभवता रघुदेवन्यायालङ्कारभट्टाचार्येण लिखितोऽधोनिर्दिष्टः श्लोकः अन्यैः व्याख्यातृभिः अचुम्बितानां सहृदयहृदयङ्गमानां अर्थविशेषाणां स्वग्रन्थे बाहुल्यं सूचयति :—

'अयत्नतः पण्डितमण्डलीनां गूढार्थतत्त्वप्रतिपत्तिहेतोः।
संक्षेपतः श्रीरघुदेवशर्मा नवीननिर्माणमिदं तनोति'॥ इति।

अयं रघुदेवन्यायालङ्कारभट्टाचार्यः मिथिलादेशीय इति ज्ञायते। अस्य पिता श्रीविश्वेश्वरमिश्रः, अस्य कनिष्ठभ्राता सदानन्दः, अस्य मातामहः अच्युतठक्कुरः इति औफ्रेट् वदति।

उमेशमिश्रस्तु अयं वङ्गदेशीय इति कथयति। अस्य पूर्वपुरुषास्सर्वे प्रसिद्धतरतर्कविद्वांसः नानाग्रन्थप्रणेतारश्च व्यराजन्त इति ज्ञायते।

अस्य कालः सप्तदशक्रैस्तवशताब्दी. 17 A D. इति विमर्शकैः निश्चितः। नञ्वाद-व्याख्यानोपक्रमस्थेन,

"शिवं प्रणम्य तत्पश्चात् तर्कवागीश्वरं गुरुम्।
क्रियते रघुदेवेन नञ्पदार्थविवेचनम्॥"

इति श्लोकेन अस्य गुरुः हरिरामतर्कवागीश इति ज्ञायते। प्राध्यापकः प्रोफेसर् D. C. भट्टाचार्यस्तु स्वकीये 'वङ्गे नव्यन्यायचर्चा' इति ग्रन्थे चिरञ्जीवभट्टाचार्य एव अस्य आचार्य इति सप्रमाणं निरूपयति।

अयं मथुरानाथतर्कवागीशशिष्यः इत्यपि वक्तारो भवन्ति।' मथुरानाथश्च रघुनाथ-शिरोमणिशिष्यः, स्वकृतग्रन्थेषु 'गुरुचरणास्तु' 'भट्टाचार्यास्तु' इत्याकारेण तदुक्तेरुद्धृतत्वात् मथुरानाथेन दीधितिग्रन्थस्य व्याख्यातत्वादिति' इति रघुदेवन्यायालंकारभट्टाचार्यकृत-पदार्थतत्त्वनिरूपणटीकाग्रन्थभूमिकायां विन्ध्येश्वरप्रसादद्विवेदिना निरूपितमस्ति। अनेन विरचितायाः कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्यायाः संवत् 1739; A. D. 1682, इति कालस्य निर्दिष्टत्वात् संवत् 1714 A. D. 1657 कालीनन्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्याग्रन्थे अदसीयहस्ताक्षरस्यैव (Signature) दर्शनाच्च क्रैस्तवसप्तदशशताब्द्याः उत्तरार्धे अयमासीदिति महामहोपाध्याय [illegible] स्वकीये भारतीयदर्शन चरिते निर्णयति।

एतदीयाः ग्रन्थाः नवनवोन्मेषशालिप्रतिभावर्धनचणाः तर्करसिकानां हृदयामोदवर्धना इति वाचकमहाशयाः नूनं ज्ञास्यन्ति। तत्र तत्र विशकलिततया उपलभ्यमानानां एतेषां समुच्चित्य मुद्रणं यदि क्रियते, तत् तार्किकानां महते उपकाराय कल्पेत। अत्यावश्यकमिदं कार्यं अस्माभिरेव निर्वोढव्यमिति च अस्याशा।

अस्य ग्रन्थस्य मूलभूतः रघुनाथशिरोमणिकृतदीधितिग्रन्थैकदेशोऽपि वाचकमहाशयानां सौकर्याय मुद्राप्य आदौ योजितो वर्तते।

नैसर्गिकात् पुरुषबुद्धिप्रमादात्, मातृकाणां जर्जरत्वात्, अस्पष्टाक्षरत्वात्, अबद्धलेखन-बाहुल्यात्, तत्र तत्र अक्षरलोपाच्च मन्ये मुद्रणेऽस्मिन् कतिचन दोषाः लब्धास्पदा भवेयुः। सहृदयवरेण्यैर्विद्वज्जनतल्लजैः क्षन्तव्योऽयं मन्तुरित्यभ्यर्थये।

इत्थम् विद्वज्जनविधेयः
सरस्वतीमहाल् संस्कृतपण्डितः
नावल्पाक्कम् कु. रामानुजताताचार्यः।

गु.
सम्पन्न

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

शिरोमणि रघुनाथभट्टाचार्यकृता

नञ्वाददीधितिः (मूलम्)

संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च नञोऽर्थः, तत्रान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यम्, नीलघटवति न घटः नीलो घटो न घटः इत्याद्यव्यवहारात्, इह पीतघटवति न नीलो घटः, नीलो घटो न पीतघट इत्यादिव्यवहारात्। प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमौ। तेन यत्पदोपस्थापितस्य प्रतियोगिनोऽनुयोगिनि आधाराधेयभावसम्बन्धेनैवान्वयबोधः, तत्र संसर्गाभावस्यापि तथा, यथा पचति चैत्रो न पचति चैत्रः, चैत्रस्येदं नेदं चैत्रस्येत्यादि, तिङाद्यर्थस्य कृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापित एव तत्र तथेति तदभावस्यापि तथा। षष्ठ्यादेश्चैत्रादिनिरूपितं स्वत्वादिकमर्थः नतु तन्निष्ठं स्वामित्वादि, तस्य धनाद्यवृत्तित्वेन चैत्रीयेऽपि धने नेदं चैत्रस्येत्यतिप्रसङ्गात्, निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादित्येषा दिक्।

यत्र चाधाराधेयभावसम्बन्धो न संसर्गमर्यादालभ्यः तत्र चानुयोगिपदे सप्तम्यपेक्षा, यथा भूतले घटो न भूतले घट इत्यादीति। अत्र च तात्पर्यवशात्कदाचिद्भूतलादौ घटाद्यभावः, कदाचिच्च घटादौ भूतलवृत्तित्वाद्यभावः प्रतीयते। अत एव 'पृथिव्यां गन्धो न जले' इत्यादौ प्रतीतेरेकविशेष्यत्वानुभवः, सप्तम्यर्थान्वयिनोऽभावस्य विशेषणतया प्रतियोगिनि अन्वय इति केचित्।

केचित्तु सर्वत्र विशेष्ये विशेषणस्याभावो नञा प्रत्याय्यते, अत एव भूतले घटो नास्ति घटौ न स्तः, घटा न सन्ति, इत्यादौ घटोऽस्तीत्यादाविव वचनैक्यनियम इत्याहुः, तेषां जातौ न सत्ता इत्यादौ गतिश्चिन्तनीया, जातिसमवेतत्वस्याप्रसिद्धत्वात्, सम्बन्धान्तरेण जातिवृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वात्, सप्तम्यर्थान्वितस्याभावस्य विशेषणतया प्रतियोगिन्यन्वय इत्यपि केचित्।

यत्र च विशेषणविशेष्ययोरभेदान्वयो व्युत्पन्नस्तत्रान्योन्याभावो नञा प्रत्याय्यते। यथाऽयं घटो नीलो नायं घटो नील इति। अत्र च समानविभक्तिकत्वं विरुद्धविभक्तिविरहो वा विशेषणविशेष्यपदयोस्तन्त्रम्। अत एव 'यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेषु' इत्यादौ एकवाक्यतानुरोधाद्येयजामह इत्यादेरनुषङ्गे गौरवाच्च यजतिषु अनुयाजभेदो बोध्यते। विशेषणविभक्तिस्तु प्रयोगसाधुत्वार्था। नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध एव प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वात्, लाघवेन तयोरन्वयबोधमात्र एव तथात्वम्। विशेषणविभक्तिस्त्वभेदार्थिका। नीलोत्पलं, चित्रगुरित्यादौ लुप्ताया विभक्तेरनुसन्धानमिति मते तु न राज्ञ इत्यत्र षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्येवात्रापि सप्तम्यर्थस्याभेदस्याभावो बोध्यताम्।

* Sarasvati Mahal MS. No. 2165/D. 6169.

यत्तु करणनिषेधे विकल्पापत्तेर्भेदपरतेति, तदसत्, विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितर-परतया ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यम्; कौण्डिन्याय न दातव्यमित्यादौ व्युत्पत्तिबलसिद्धत्वेन विकल्पानवकाशात्। नच तत्रापि कौण्डिन्यभेदो बोध्यः, कौण्डिन्यपदस्य विरुद्धैकवचनावरुद्ध-त्वात्। नहि खलु महतो राज्ञो न महतो राज्ञ इत्यत्रैव महतां राज्ञो न महतां राज्ञ इत्यत्रापि राजनि महद्भेदः भेदो वा प्रतीयते, एको न द्वावित्यादिवत्कथंचित्समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्य-मित्यस्यानन्वयप्रसङ्गात्। अत एव रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादौ करणनिषेधेऽपि न विकल्पावकाशः। नहि तत्रापि रात्रीतरपरता, रात्रिभिन्ने श्राद्धविधावपि अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यादितो रात्रौ श्राद्धप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात्। न खलु क्रियारहितमपि श्राद्धविधायकं वाक्यमस्ति, येनेदं तेन सममेक-वाक्यतामासादयेत्। नापीदं नानूयाजेष्वितिवत्पृथक्क्रियारहितम्।

अथ रात्रौ श्राद्धस्य प्रसक्तौ विकल्पापत्तिः, अप्रसक्तौ निषेधानुपपत्तिः, प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायादिति चेत्, साधीयानयं मन्त्रपाठो यद्वलाज्जलह्रदे वह्निर्नास्तीत्यादौ शाब्दबोधोऽपि परमप्रयत्नेन तत्र वह्निप्रसक्तिरुपादीयते। निषेधविधेर्वैयर्थ्यमिति चेत्तात्पर्यानव-बोधनिबन्धन रात्रिश्राद्धकरणवारणस्य तदर्थत्वात्, एकविषयतया पुनरनन्यगतिकतया षोडशि-ग्रहणाग्रहणविकल्प इति। अत्र च षोडशिग्रहणं नेष्टसाधनमित्यादिकं नार्थः, ग्रहणविधिविरोधात्, अपितु षोडशिग्रहणाभावः इष्टसाधनमित्यादिकम्। व्युत्पन्नश्च नञ्प्रममभिव्याहृतधात्वर्थस्या-भावेऽपि विभक्त्यर्थान्वयः। अत एव प्राभाकराः न कलञ्जं भक्षयेदिति श्रुतेः कलञ्जभक्षणाभाव-विषयकं कार्यमित्यर्थ इत्याहुः। नियमस्तु तात्पर्यवशान्मुख्यफलाजनकत्वेऽपि चाङ्गस्य परमापूर्वरूपेष्ट-साधनत्वमविरुद्धम्, ग्रहणविध्यर्थानुपपत्त्या च षोडशिग्रहणादतिशयितं परमापूर्वं तस्माच्चातिशयितं मुख्यफलमपि कल्प्यत इति सर्वं समञ्जसम्।

प्रतियोग्यभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावोऽभावाधिकरणयोः आधाराधेयभावश्च संबन्ध-विधया भासते, निपातातिरिक्तस्थल एव प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वये प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थिते-स्तन्त्रत्वात्, अत एव इवाद्यन्वयबोधे न षष्ठ्याद्यपेक्षा, अघटं भूतलमसमो देश इत्यादौ समासे सामानाधिकरण्यानुरोधान्नञोऽभाववत्परता।

केचित्तु प्रतियोगिपदोत्तरस्य सुपः प्रतियोगित्वेऽनुयोगित्वे वा नञुत्तरस्य वाधिकरणत्वे नञो वाऽभाववति लक्षणा, विभक्त्यर्थानुयोगिसमानविभक्तिकार्थयोरन्योन्याभावसंसर्गाभावबोधने नञो न सामर्थ्यम्, तेन न पचति राज्ञः इत्यादौ कृत्यादेरन्योन्याभावः भूतलं न घट इत्यादौ घटादेः संसर्गाभावो न प्रतीयत इत्याहुः।

इति तर्कवागीश शिरोमणि भट्टाचार्य विरचितो नञ्वादः संपूर्णः॥

॥ शुभं भूयात्॥

॥ श्रीः ॥

शिरोमणि रघुनाथभट्टाचार्य कृता

॥ आख्यातवाददीधितिः ॥

आख्यातस्य यत्नो वाच्यः, पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यात-विवरणात्, व्यवहारादिवद्बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः, किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विना अनुपपत्तेश्च। अचेतने रथो गच्छतीत्यादावनुकूलव्यापारे लक्षणेति प्राञ्चः। अन्यदीयगमनानुकूलनोदनादिमति गच्छतीत्यप्रयोगात्। रथो गच्छति, जानाति, इच्छति, यतते, द्वेष्टि, विद्यते, निद्रातीत्यादौ क्रियानुकूलकृतिव्यापारयोरप्रतीतेः गत्यादिमात्रप्रतीतेश्च आश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा।

'चैत्रः पचति तण्डुलः' 'मैत्रः पच्यते तण्डुल' इत्यादौ अन्वयाबोधाद्धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोः भेदेन साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया संसर्गमर्यादया तद्भानस्यासम्भवात्। कृञश्च यत्नार्थकत्वं क्रियाजन्यत्वेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसन्धानात् पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात्, ज्ञात्रादिवदाश्रयपरतृजन्तकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च। क्रियायाः तदनुकूलव्यापारस्य वा कृञर्थत्वे तदाश्रयः कारकमात्रं वा कर्तृपदार्थः स्यात्।

अथ 'रथो गच्छति' 'गमनं करोति' बीजादिना अङ्कुरादिः कृतः इति विनापि यत्नं कृञः प्रयोगात् न तस्य यत्नवाचकत्वम्। कर्तृपदे च कृञो यत्ने निरूढलक्षणा यदि क्रियाश्रयमात्रेण तत्प्रयोगः। एवं चाचेतनेऽपि पचतीत्यादिप्रयोगात् क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेः बाधकं विना गौणत्वायोगात्। जनकव्यापार एवाख्यातार्थः, तण्डुलादिक्रियमाणादेश्च न पाकादिजनकत्वमिति नातिप्रसङ्गः। कथं तर्हि पचतीत्यादौ पाकयत्नानुभव इति चेत्, यत्नाविनाभूतपाकादिक्रियाविशेषेण कारणस्य यत्नस्यानुमानात्, पचति पाकयत्नवानिति तात्पर्यविवरणम्। अन्यथा धर्मिणोऽपि वाच्यतापत्तेः।

अथैवं यत्नस्य वर्तमानत्वं प्रतीयेत, तस्यापदार्थत्वात्। अन्यत्र धात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा लडादेः वर्तमानत्वात् अनुभावकत्वस्य व्युत्पन्नत्वाच्च। न च पाकजनकवर्तमानव्यापारेण पाकजनकवर्तमानयत्नानुमानम्, यत्नविगमेऽपि व्यापारानुवृत्तेः धर्मिविशेषनिष्ठता न प्रतीयेत, तद्व्यधिकरणस्यापि पाकजनकत्वात् चैतन्याविनाभूतचैत्रत्वादिविशेषितेन यत्नानुमानमिति चेत्,

---

Sarasvati Mahal M. S. No. J. L. 884/D. 6122.

चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि शोभनः पचतीत्यादौ शोभनादेः पाकजनकयत्नवत्त्वप्रतीतेरिति चेत् सत्यम् । तत्राख्यातस्य जनकयत्ने लाक्षणिकत्वात् । मैवम् — जनकव्यापारमपेक्ष्य जनकस्यैव शक्यत्वात् । जनकं विहाय जनकयत्ने शक्तिरस्तु लाघवात् । तथा चाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य एवेति चेत्. न । अपचत्यपि पाकजनकादृष्टवति पचतीति प्रयोगापत्तेः । पाकजनकादृष्टकृतेश्च न पाकजनकत्वम्, मानाभावात् । अत एव क्षित्यादेः कृत्यादिजनकत्वे साध्ये तज्जनकादृष्टजनककृत्यादिना अर्थान्तर-प्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः । भावे वा तादृशकृतिनिराकरणाय अदृष्टाद्वारकत्वेन जनकतायाः त्वयापि वाच्यत्वात् । यत्नवान्न शक्यं विषयित्वं जनकत्वं संसर्गमर्यादया भासत इति तु नव्याः ।

कर्तृकर्मणी लकारवाच्ये 'चैत्रः पचति' 'पच्यते तण्डुलः' इति सामानाधि-करण्यानुरोधात् । अन्यथा 'पचती'त्यत्रापि कर्तरि तृतीया 'पच्यते' इत्यत्रापि कर्मणि द्वितीया स्यात् । तयोरनभिहिताधिकारीयत्वात्, कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात्, कर्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यां नियमः ।

न च 'चैत्रेण दृष्टो घट' इत्यादौ विनापि तिङं संख्याप्रतीतेः क्लृप्तशक्तेः सुप एव संख्योपस्थितिसम्भवे तिङो न तदभिधायकत्वं इति वाच्यम् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ विनापि तादृशं सुपं द्वित्वादिप्रत्ययात्, लाघवादेकवचनत्वादिना एकत्वादौ शक्तत्वाच्च इत्यपि नास्ति, कृता संख्यानभिधानात् ।

किंचैकत्वादिना संख्याभिधाने न नियमः । पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्याकाङ्क्षादिवशात् कर्मकर्तृसाधारण्येनान्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् । कर्त्रैकत्वादिनाभिधाने तु कर्त्रादेरप्यभिधेयत्वं शक्तौ शक्तताशक्यतावच्छेदकयोः गौरवं अधिकम् । तस्मात् आख्यातत्वेन कर्तरि कर्मणि चात्मनेपदत्वेन एकवचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकत्वादौ शक्तिः । एकपदोपात्तत्वाच्च संख्याया वाच्यगामित्वकर्तृ-कर्मबोधकत्वं चैकदा अव्युत्पन्नम् । अतः 'मैत्रः पक्ष्यते तण्डुल' इत्यादयो न प्रयोगाः, कर्तरि यकः असाधुत्वाच्च । 'पच्यते चैत्रः तण्डुलं' इत्यादयो न प्रयोगाः, कर्तरि यकः असाधुत्वाच्च । 'पच्यते चैत्रः तण्डुलं' इत्यादयोऽपि कर्तरि नेति वैयाकरणाः ।

अत्र वदन्ति — भावनाविशेष्ये संख्यान्वयः, समानपदोपात्तत्वेनैकान्वयित्वस्योचितत्वात् । भावनायाश्च विशेषणत्वे अन्वययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धप्रथमान्तपदोपस्थाप्य एव तथा साकाङ्क्षत्वात् । 'चैत्रः पचति' 'पच्यते तण्डुल' इत्यत्र कर्तृकर्मणी प्रथमान्तपदोपस्थाप्यतया भावनाया विशेष्ये इति तत्रैव संख्यान्वयः । 'चैत्रेण सुप्यते' 'गगनेन स्थीयते' इत्यादौ तु प्रथमान्तपदाभावात् धात्वर्थस्य भावनायां विशेषणतयैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्, भावनायां बाधितत्वाच्च भावनाविशेष्य-विरहादनियतैव संख्या, एकवचनं तु पदसाधुत्वार्थं, अत एव स्वापस्य द्विबहुत्वेप्यौत्सर्गिकं

एकवचनमेव । एवं च भावतिङो यथायथं वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकमर्थः । तत्र धात्वर्थेऽत्र एवान्वेति तथैवान्वयात्, तदबोधकानां तु घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रम् । भावनायाः कर्तरि आश्रयत्वेन कर्मणि पुनरन्यथान्वयः, तत्र कर्तृकर्माभिधायकत्वाच्चास्माकमपि तथान्वयबोधकत्वम् । अतः 'मैत्रेण पचति तण्डुलः' 'तण्डुलं पच्यते मैत्रः' 'पक्ष्यते तण्डुल' इत्यादयो न प्रयोगाः । भावना च व्यापारमात्रोपलक्षिका अचेतनानुरोधात्, भिन्नाभ्यां रूपाभ्यां एकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमसिद्धम्, सम्भवदन्यादृशं तु न वार्यते । 'तण्डुलं पचति मैत्रः' इत्यत्राश्रयतया मैत्रस्तु भावनाविशेष्यः । 'मैत्रेण पच्यते तण्डुल' स्तु कथं विशेष्यतयेति चेत्, 'रथेन गम्यते ग्राम' इत्यादौ सविषयकव्यापारानभिधाने का गतिः —

अत्र प्राञ्चः । 'मैत्रेण पच्यते तण्डुल' इत्यत्र मैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयः मैत्रनिष्ठभावनाविषयकजन्यफलशाली वा तण्डुलः प्रतीयते इति साक्षात्परम्परया वा भावनाविशेष्यः तण्डुलः । 'रथेन गम्यते ग्राम' इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफलशाली ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्यो ग्रामः ।

नव्यास्तु भावनादेराख्यातलभ्यत्वादाधेयत्वं तृतीयार्थोऽस्तु, संख्यामात्रं वा । सम्बन्धस्तु पचतीत्यादाविव वाक्यार्थः । अस्तु फलकर्मणोऽपि सम्बन्धः, तथा । फलं तु कस्यार्थः ? न च तदपि तदा प्रकारीभूतभासमानत्वात् फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेऽपि क्रियाजन्यफलाभावात् विशेषणविशेष्यभावे विपर्यासस्याशक्यत्वात्, तस्मात् फलं आत्मनेपदार्थः । इत्थं चाख्यातोपस्थापितायां भावनायां क्रियाविषयिण्यां फलेऽन्वये फलस्य क्रियाजन्यत्वं लभ्यते । भावनाविषयस्य च क्रियायाः फले अन्वेति, उपस्थापितभावनायां क्रियाविशेषणत्वेन अन्यत्र क्लृप्तः अन्वयो भज्येत । तस्मात् कृत्यनभिधायकभावकर्मकृद्योगे क्लृप्तशक्तेः सुपो लब्धया भावनया विशिष्टायाः फले अन्वयः, सुबर्थकृतेः क्रियायां विशेषणत्वे वा अन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्, कर्तृकर्मवच्च कृतिफलयोरपि अभिधाने नियमात् नातिप्रसङ्गः, न वा 'पच्यते तण्डुलो मैत्रः' इत्यादयः प्रयोगाः । तिङुपस्थाप्यभावनायामिव संख्यायां प्रथमान्तोपस्थाप्येनैवान्वयबोधो व्युत्पन्नः ।

'चैत्रो गन्ता' 'गतो ग्रामः' 'मित्रात्क्रीतं' 'गतं पुरं' 'भोक्ता तृप्यतु' 'पक्वानि भुंक्ते' 'पक्ता अपसार्यतां' इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्यन्यथानुपपत्त्या कर्तृकर्मणी कृद्वाच्ये, 'चैत्रस्य नप्ता' मैत्रादन्यो घटात् पृथक् परोऽपरो वा इत्यादाविव पदार्थतावच्छेदकेनैव कृत्यादिना धात्वर्थान्वयः, तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अस्तु वा कृत्यादिघटित एव कर्त्रादिना समन्वयः । मुख्यभाक्तसाधारणस्य फलादिलक्षणकर्मत्वस्य कृत्यादिलक्षणकर्तृत्वस्य चानभिधाने द्वितीयादयः, कृत्यादिविशिष्टाभिधाने च विशेषणस्याप्यभिधानम् ।

यत्तु—धातूत्तरप्रत्ययत्वेन कृतौ शक्तिः, पाचकादिपदे तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् विशिष्टे लक्षणेति तदसत्। भावकृतोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः धातुत्वादिघटिता तस्मादाख्यातत्वस्यैव लघुत्वाच्च।

यत्तु—कर्तृकृतोऽपि कृतौ शक्तिः, कृतिविशिष्टे तु लक्षणा इति। तन्न। यतो विनाऽवच्छेदकरूपं शक्यत्वासंभवात्। गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौरवात्। अस्तु गवादिपदानां गोत्वादिविशिष्टं शक्यं, विशिष्टान्तराणां तु शक्यत्वं विलीयेत, केवलविशेषणे स्वारसिकप्रयोगविरहः तुल्य एवेति।

एवं गतो गम्यत इत्यादौ फलस्य कृदात्मनेपदाभ्यामेव लाभात् लाघवात् धातोरनन्यलभ्यव्यापारविशेषमात्रवाचकत्वस्थितौ 'ग्रामं गच्छति' 'ग्रामस्य गन्ता' इत्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणं कर्मत्वमर्थः। फले च प्रातिपदिकस्यार्थोऽधिकरणत्वेनान्वेति, फलमात्रं वाऽर्थो जनकत्वं तु संसर्गमर्यादया लभ्यमिति केचित्।

तदसत्। 'ग्रामं गच्छति' 'त्यजती' त्यादौ द्वितीयादितः फलसामान्यलाभेऽपि नियतसंयोगविभागाद्यलाभात् फलविशेषावच्छिन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात्। इतरथा 'त्यजि'—'गमि' प्रभृतीनां पर्यायत्वापत्तेः। तत्रापि 'गम्यते ग्राम' इत्यादौ ग्रामादेः संयोगादिशालित्वं कुत एव प्रतीयत इति चेत्—तदवच्छिन्नव्यापारवाचिधातुसमभिव्याहारादेव, यथा इष्टसाधनत्ववाचकात् विधेरेव स्वर्गकामादिसमभिव्याहारात् स्वर्गजनकत्वं प्रतीतिस्त्विष्टत्वं फलत्वत्वाभ्यां स्वर्गत्वसंयोगत्वाभ्यां चेत्यन्यदेतत्।

अस्तु वा बुद्धिस्थविशेषवाचकपदादेव व्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफलं तच्छालिवाचककृतेरपि विशेषरूपेण बोधकत्वम्। अपि च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं, न तु धात्वर्थजन्यफलशालितामात्रं गमिपत्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन् देशे त्यजेश्चोत्तरस्मिन् स्पन्देश्च पूर्वापरदेशयोः प्रसङ्गफलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारः, आक्तस्तु जानातीत्यादेः तादृशधातुयोग एव च कर्मप्रत्ययाः, तत्र द्वितीयया अभिधेयत्वं अभिधीयते। तथाकाङ्क्षावैचित्र्यात् धात्वर्थतावच्छेदकफलेऽन्वेति। अत एवास्याः पदार्थान्विताभिधेयत्वबोधसम्प्रतीतो भेदः। अस्तु वा कर्माख्यातस्यैव द्वितीयायाः अपि फलमर्थस्तांवा फलव्यापारयोः पृथगेवार्थः, विशिष्टस्त्वन्यवलभ्यः। 'भूमिं प्रयाति' 'विहगो विजहाति महीरुहं' न तु स्वात्मानमित्यनुरोधात् क्रियात्वे परसमवेतत्वमपि कर्म प्रत्ययार्थः।

इयांस्तु विशेषः—यत्परत्वं सुपा प्रकृत्यर्थापेक्षिकं तिङादिना च स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकं प्रत्याय्यते। 'पटं जानाति' 'इच्छति' 'कुरुते' 'चैत्रो मैत्रेण ज्ञायते', 'इष्यते' 'क्रियते पटः'

इत्यादौ सविषयपदार्थाभिधायिधातुप्रयोगे कर्मप्रत्ययेन यथायथं विषयित्वं कर्तृतिङाश्रयत्वं विषयत्वं तृतीयया आधेयत्वं वोध्यते। अन्वयबोधे त्वयं विशेषो यदेकत्र कर्तर्याश्रयत्वं तत्र क्रियाविषयिता तत्र कर्मविशेषणम्। अन्यत्र कर्मणि विषयता तत्र क्रिया तदाधेयत्वं तत्र च कर्तेति। ज्ञातो ज्ञाता नष्ट इत्यादौ च कर्मकर्तृकृता विषयाश्रयप्रतियोगिबोधकत्वं, यतते इत्यादौ यत्नत्वादिनोपस्थिते यत्नविषयत्वेन नान्वयः। अपि तु उद्देश्यत्वेन पदस्वाभाव्यात्। अत एव अभुञ्जानेऽपि भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः।

धातोरर्थः फलम्। अनुकूलो व्यापारो व्यापारमात्रं वा आख्यातस्य जन्यजनकभावः संसर्गमर्यादालभ्यः। लडादिलिङाद्यर्थौ वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकमेकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति। भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलो व्यापार एवार्थः। तेन व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशायां पाको भविष्यतीति न प्रयोगः, न वा व्यापारविगमे फलसत्वेन पाको विद्यत इति, न वा घटभूतलयोः मिथस्संयोग इतिवन्मिथोगमनमित्यादि प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वं कर्मत्वं फलनिष्ठं चाधेयत्वं द्वितीयादिना व्यापारनिष्ठं च तृतीयादिना अभिधायिते।

एवं च 'तण्डुलं पचति चैत्र' इत्यस्य तण्डुलवृत्तिफलविशेषजनकव्यापारवान् चैत्रः, 'मैत्रेण पच्यते तण्डुल' इत्यस्य च मैत्रनिष्ठव्यापारजन्यफलविशेषशाली तण्डुल इत्यर्थः। फलव्यापारयोः विशेषणविशेष्यभावभेदादेव कर्तृकर्मप्रत्ययव्यवहारः। जानातीत्यादौ तु उक्तैव रीतिः अनुसर्तव्या।

वस्तुतस्तु आख्यातस्य तृतीयाया अपि व्यापार एवार्थः। कर्माख्यातस्य धात्वर्थफलनिरूपितमधिकरणत्वं कर्मकृतः फलाश्रयः कर्तृकर्मसामानाधिकरण्यानुरोधात्। जानातीत्यादावुक्तैव रीतिरनुसर्तव्या। 'मैत्रेण पच्यते' 'पक्व' इत्यादौ सुबर्थ एव व्यापारे वर्तमानत्वाद्यर्थान्वयः। 'पचमानः पक्तवान्' इत्यादौ पुनरनायत्या पदार्थतावच्छेदक एव व्यापारे तदन्वयः, आस्तां व्यापाराश्रयौ शक्यौ विशिष्टमन्वयबललभ्यम्, एवकारस्यैवान्ययोगव्यवच्छेदौ अन्ययोगिप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्यातिप्रसक्तत्वात्। अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे शक्याप्रसिद्धिः, बाधितं च, पार्थ एवेत्यादौ पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य अन्वयप्रसङ्गः। तस्य ततोऽन्यत्वात् स्वान्ययोगव्यवच्छेदत्वेन शक्यत्वे स्वत्वस्याननुगतत्वात् शक्त्यानन्त्यम्। तस्मात् यथा 'नीलो घटो नास्ती'त्यादौ नीलघटत्वावच्छिन्नस्यैव पार्थ एवेत्यादावपि पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतीतेः। समानं चेदं कृतौ कालान्वयवादिनां धात्वर्थानुकूलव्यापारविरहिणि महीरुहादौ संयुज्यते, संयुक्त इत्यादिव्यवहारात् संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतेश्च न तत्र प्रत्ययस्य व्यापारवाचितेति न सकर्मकत्वम्। संयोग इत्यादौ तु अर्थमात्रप्रतीतेः घञादेः प्रयोगसाधुतेति मण्डन-

iii.

मतानुयायिनः । तन्न; पचतीत्यादौ पाकानुकूलवर्तमानयत्नाननुभवप्रसङ्गात् । फलानुकूलादृष्टवत्यपि पचतीत्यादिषु विभागानुकूलपूर्वसंयोगादिमति निश्चलादावपि त्यजतीत्यादेः प्रयोगस्य प्रसङ्गात् । तत्र तत्र तत्तत्फलानुकूलतत्तद्व्यापारविशेष एव धात्वर्थः । सर्वत्र धात्वर्थाश्रयत्वं कर्तृत्वं संख्यावर्तमानादिकं क्वचिदाश्रयादिकमपि आख्यातार्थं इति । गुरुमपि तत्र तत्र तादृशयत्नानुभवप्रसङ्गात् ध्येयमिति ।

इति शिरोमणिकृतः आख्यातवादः समाप्तः ॥

श्रीः

श्रीजयरामन्यायपञ्चाननविरचितः

* अन्यथाख्यातिवादः

(संपादकः— का. इ. गोविन्दाचार्यः)

अलौकिकप्रत्यासत्तिस्तु ज्ञानलक्षणा-सामान्यलक्षणा योगजधर्मभेदा (त्) त्रिधा। अथा-द्यस्य (द्यायाः) प्रत्यासत्तित्वे किं बीजमिति चेत् — इदं रजतमित्यादिस्मर्यमाणरजतान्यथाख्या-त्यनुपपत्तिरिति। अन्यथाख्यातौ किं प्रमाणमिति चेत् —

नत्वा शम्भोः पदाम्भोजं नानामतकदम्बिताम्।
अन्यथाख्यातिमाख्याति जयरामः समासतः॥

अन्यथाख्यातौ ज्ञानत्वं शुक्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्ववद्वृत्ति न वा इत्याद्याः विप्रतिपत्तयः। विधिप्रसिद्धिः इच्छात्वादौ निषेधस्य च द्रव्यत्वादेवेव (द्वावेव) सुलभेति।

अत्र नैयायिकाः। ज्ञानत्वं शुक्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्ववद्वृत्ति, शुक्ति-विशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्ववत्प्रवृत्तेः, समानविशेष्यतया जनकवृत्तित्वादिच्छात्ववदिति।

तत्र मीमांसकाः — नन्विदमप्रयोजकत्वं (कम्), इच्छावृत्तित्वं चोपाधिः। ज्ञानत्वं न तादृशवृत्ति, ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वात्, सर्वांशे प्रमात्ववदिति चेत् — न। शुक्तिविशेष्यकरजतत्व-प्रकारकप्रवृत्तेः तादृशज्ञानं विनाऽनुपपत्तेः। सत्यस्थले रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रत्येव रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेन समानविशेष्यतया कारणत्वकल्पनात्। अत एव नाप्रयोजकता, उपाधेश्च पक्ष एव साध्यव्यापकता। त्वदीयहेतुरप्रयोजकः।

ननु 'तद्धेतोरेव तदस्तु किं तेन?' इत्यादिन्यायात् विशिष्टज्ञानकारणतयाऽवश्याभ्युपेत-भेदाग्रहकारणत्वेनैवोपपत्तेः नाक्लृप्तमिथ्याज्ञानकल्पनं युक्तमिति चेत् न। सत्यस्थले पुरोवर्तिनि इष्टभेद(ग्र)हस्याप्रसिद्धौ तदभावाप्रसिद्धेः। प्रसिद्धौ (सिद्धे) वाऽन्यथाख्यातिः। अन्यत्र प्रसिद्धस्य रजतभिन्नप्रकारकज्ञानस्य विशेष्य(क)तासम्बन्धेनाभावस्तु रजते सर्वदैव विद्यमानत्वात् न विशिष्टज्ञानकारणं, असत्यस्थले विशिष्टज्ञानस्य चासिद्धौ कस्य हेतुतया भेदाग्रहावश्यकत्वं, सिद्धौ तु पाटच्चरविलुण्ठिते (वे)श्मनियामकजागरणवृत्तान्तानुसरणम्। न च मिथ्याज्ञानकल्पनागौरवं दोषः। फलानिर्णये गौरवस्यानिर्णयात्। शङ्का च (नै)व प्रतिबन्धिका। कथमन्यथा शाब्दादिग्रहे

* Tanjore Sarasvati Mahal Library MSS. B. No. 2280/D. 6591.

तत्र योग्यताविशिष्टज्ञानादिकारणत्वकल्पनम् । तत्रापि 'तद्धेतो'रिति न्यायात् । योग्यताद्य-संसर्गाग्रहस्यैव कारणत्वौचित्यात् । योग्यताविशिष्टज्ञानव्यक्तिकल्पने गौरवात् । तथा च योग्यत्वा-संसर्गाग्रहदशायां च कथं (त)वापि (पदा)र्थान्वयबोधादि ।

अथ क्वचिदनुभवसिद्धयोग्यताविशिष्टज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावग्रहो जाय-मानो लाघवादितः सामान्यत एव तं परिच्छिनत्तीत्यत्रापि योग्यताविशिष्टज्ञानं कल्प्यते फलमुख-गौरवस्यादोषत्वादिति चेत्– तुल्यं प्रकृतेऽपि ।

किं च पुरोवर्तिनि रजतभेदग्रहस्य रजतत्वात्यन्ताभावग्रहस्य रजतभेदे (द) रजतत्वा त्यन्ताभावयोः नानाविधव्याप्तिविशिष्टनानाविधव्याप्यवत्तानिश्चयस्य तयोरवच्छेदकत्वेन गृहीत-नानाविधधर्मवत्तानिश्चयस्य चाभावानामनन्यथासिद्धत्वकल्पनापेक्षया क्वचित् (क्ल) प्तपूर्ववर्तिता-कस्य विशिष्टज्ञानस्य नियमानन्यथासिद्धित्वकल्पनैवोचिता ।

अपि च भ्रमत्वेनाज्ञायमाने आनुमा (नि) करजतादिभेदग्रहे सत्यपि नयने रजतत्वादि-विशिष्टज्ञा (ना) त्प्रवृत्तेः व्यभिचारः । न चाभेदाग्रहकारणत्वादनातिप्रसङ्गः । तथा हि — पुरो-वर्तिनि भेदग्रहाभावमात्रस्य कारणत्वे रजते भे (ने) दं रजतमिति ज्ञानकालेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गः ।

अथ स्वतन्त्रोपस्थितस्येष्टस्य भेदग्रहाभावो हेतुरिति चेत् – किं नाम स्वातन्त्र्यम्, भेदविशेषणत्वेनोपस्थितिरिति चेत् — एतद्रजतभिन्नं भूतलमिति ग्रहणात् स्मरणाद्वाऽप्रवृत्तिप्रसङ्गः । पुरोवर्तिवृत्तिभेदाविशेषणत्वेनोपस्थितिरिति चेत् – रजत एव नेदं रजतमिति ज्ञानेऽपि तत्सत्त्वात् प्रवृत्तिप्रसङ्गः । पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकेष्टभेदग्रहाभावः कारणमित्यपि नम्युक्तौ (न युक्तम् .) 'इदं रजतं' 'घटो न रजत' मिति ज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न हि रजतभेदः शुक्तिगृहीता-संसर्गकोऽन्यथाख्यात्यापत्तेः ।

एतेन पुरोवर्तिनि ज्ञायमानेष्टभेदस्यासंसर्गाग्रहः प्रतिबन्धकः तदभावः कारणं रजत-भेदाग्रहदशायामपि शुक्तौ 'इदं रजतम्, इति ज्ञानात् प्रवृत्तेः विशिष्टाभावसम्पादनाय ज्ञायमानेति इति परास्तम् ॥

किं च यदा कदाचित् ज्ञायमानत्वमतिप्रसक्तं तदानीं ज्ञायमानत्वं चोपदर्शितस्थले । यदपि च पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकेष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावः कारणमिति, तदपि न । तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वाभावस्य पुरोवर्तिनिष्ठतया कारणत्वे रजत एव 'नेदं रजत'मिति ज्ञानेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यत्किञ्चि (न्नि) ष्ठतया कारणत्वे च सुतरामतिप्रसङ्गात् । सर्वनिष्ठस्य कारणत्वे रजतशुक्तौ (क्ती) रजतारजत इति ज्ञानात् रजते प्रवृत्तिप्रसङ्गादिति सम्प्रदायः ।

अत्र ब्रूमः । पुरोवर्तिनि रजतभेदोपस्थितिविशिष्टरजतभेदासंसर्गग्रहः प्रतिबन्धकः तदभावः कारणं वैशिष्ट्यं च समवायेनोपस्थित्यधिकरणे एककालावच्छेदेन विशेषणताविशेषण वर्तमानत्वं, अतो न कालान्तरीयपुरुषान्तरीयरजतो त्भेदोपस्थितिमादाय दोषः । न वा तत्कालीनत्वोक्तिनिबन्धनाप्रसिद्धिः विशिष्टाभावस्योपस्थित्यभावकाले विशेषणाभावादेव सत्त्वात् । नच शुक्तौ 'इदं रजतं', 'घटो न रजत'मित्यत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः । रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वेन तदभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात् । रजतभेदानुपस्थितिदशायां शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमकाले रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषाभावात् । रजतभेदासंसर्गस्य शुक्तौ ग्रहेऽन्यथाख्यात्यापत्त्या तदनुग्रहसत्त्वाच्च प्रवृत्तिः न स्यात ; अतो रजतभेदोपस्थितिविशिष्ट इत्युक्तम् । न च रजतभ्रमजनक एव दोष उत्तेजकोऽस्तु, किमनेन विशेषणेनेति वाच्यम् । तन्मते रजतभेदासंसर्गाग्रहः इत्यस्य पुरोवर्तिविशेष्यको यो रजतभेदासंसर्गग्रहः समवायेन तदभाव इत्यर्थो वाच्यः, तदैवोक्तोपस्थितिविशिष्टस्यात्मनिष्ठतया तदभावस्य कारणत्वसम्भवात् । तथा च शुक्तिरूपे पुरोवर्तिनि रजतभेदासंसर्गग्रहस्याप्रसिद्ध्या न तदभावस्य प्रतिबन्धकत्वमिति चेत् —

अस्तु तर्हि तत्पुरुषीयरजतभेदोपस्थित्या दोषविशेषविरहेण च विशिष्टस्य विशेष्यतया तत्पुरुषीयरजतभेदासंसर्गग्रहत्वावच्छिन्नाभावस्याभावीयविशेषणतया पुरोवर्तिनिष्ठतया तत्प्रतिबन्धकत्वम् । निरुक्ताभावस्य रजतभेदोपस्थितिवैशिष्ट्यं च स्वविषयभेदस्यासंसर्गग्रहप्रतियोगित्वमेककालीनत्वं चेति न कोऽपि दोषः ।

अथ तथापि पुरोवर्तिनि येन केनापि रूपेण यो रजतभेदासंसर्गग्रहः तदभावो वा पुरोवर्तितावच्छेदकरूपेण वा यो रजतभेदासंसर्गग्रहः तदभावो वा प्रतिबन्धकः । नाद्यः ; एकस्मिन्नेव रजते इदं न रजतं गृहवर्तिरजतमिति ज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । गृहवर्तित्वरूपेण रजतभेदासंसर्गग्रहस्य तत्र सत्त्वात् तदभावात् । न द्वितीयः, अप्रसिद्धेः, पुरोवर्तितावच्छेदकशुक्तिमात्रवृत्तीदंत्वावच्छेदेनासंसर्गग्रहस्यासम्भवादिति सत्यम् । विशेष्यतावच्छेदक (ता) सम्बन्धेन तत्पुरुषीयरजतभेदासंसर्गग्रहाभावस्य निरुक्तविशेषणविशिष्टस्य विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन तत्पुरुषीयरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वेनादोषात् । इत्थं च 'इमे रङ्गरजते' 'नेमे रङ्गरजते' इति विपरीतचतुष्के उपस्थितेष्टानिष्टभेदाग्रहसत्त्वेऽपि युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्भावना नास्ति तत्र रङ्गवृत्तीदन्त्वयोः रजतरङ्गभेदयोरसंसर्गग्रहस्य विशेष्यतावच्छेदकतयाऽभावात् ।

अथैवमपि निरुक्तक्रमेण पुरोवर्तिनिष्ठभेदे रजतप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहस्य रजते पुरोवर्तिनिष्ठभेदप्रतियोगित्वासंसर्गा (ग्र) हस्य रजतत्वात्यन्ताभावासंसर्गग्रहस्य एवमिष्टव्यावर्तकधर्मासंसर्गाग्रहस्याभावानामनन्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य (क्लृप्त) पूर्ववर्तिताकस्य विशिष्टज्ञानस्यैव नियमानन्यथा

सिद्धत्वकल्पना लघीयसी, कारणतावच्छेदकस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वात् लाघवाच्चेति चेत् — न । तव मिथ्याज्ञानकल्पने तत्र तेषां नियमानन्यथासिद्धत्वकल्पनावश्यकत्वात् । विशिष्टज्ञानं प्रति भेदग्रहादिसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वात् अन्यथा भेदे (द) ग्रहकाले विशिष्टज्ञा (ना) पत्तेः । मम तु शुक्तिवृत्तीदन्त्वाद्यवच्छिन्ने रजतत्वप्रकारकज्ञानाभावात् तत्स्थानाभिषिक्तप्रवृत्तावेव तेषां (हे) तुत्वमिति ।

वस्तुतस्तु इष्टं रज ...... (इष्टरजता) द्भेदासंसर्गः तद्भेदाभावो रजतं रजतत्वं च तद्ग्रहाभावः । रजतरजतत्वान्यतरग्रहाभावः तादात्म्येन र (ज) तग्रहाभावविशिष्टसमवायेन रजतत्वग्रहाभावः प्रतिबन्धक इति फलितम् । इष्टभेदानुपस्थितिदशायामपि रजते रज (त) त्वज्ञाने रजतत्वरूपासंसर्गग्रहसत्त्वात् तदभावो नेति न ज्ञायमानत्वनिवेशोऽपि । इत्थं च शुक्तिदोषकाले प्रवृत्तिसम्पादनाय दोषस्योत्तेजकत्वम् । न च रजतभेदानुपस्थितिदशायां शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानकाले दोषाकल्पने मानाभावात् तदा प्रवृत्तिः न स्यादिति वाच्यम् । दोषाणां तत्तत्कालीनशुक्तिज्ञानानामप्युत्तेजकत्वात् । इत्थञ्च तत्तच्छुक्तिज्ञानाभावविशिष्टस्य तदुपनयाभावस्याभावः कारणम् । इत्थञ्च तत्तच्छुक्तिज्ञानस्य दोषस्य रजत(त)त्वज्ञानस्य च कारणत्वं पर्यवसितमिति नानुगमशङ्कापि पूर्वोक्तनिखिलसंसर्गाग्र ह)काले चैतेषामन्यतमस्यासत्त्वादेव न कार्यापत्तिः । रजतत्वज्ञानाद्रजतभेदस्य दोषाग्रहे प्रवृत्त्यापादनं च समानमिति । अथवा शुक्तिवृत्तीदन्त्वावच्छिन्ने प्रवृत्तौ दोषस्यैव कारणत्वं, रजतादिवृत्तीदन्त्वावच्छिन्ने प्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानस्येति ।

अथ दोषस्येन्द्रियभेदेन च भिन्नत्वेनाननुगमात् न शुक्तिवृत्तीदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यफल- (विशेष्यकप्र)वृत्तित्वावच्छिन्ने कारणत्वसम्भवो व्यभिचारात् । मण्डूकवसाञ्जनरूप-नयनां दोषत्व- (नयनदोषात्) त्वचा उरगभेदनिश्चयेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेश्च, मम चाक्षुषत्वाच्च (त्वाच) भ्रमविशेषत्वाद्यवच्छिन्ने तेषां हेतुतेति न व्यभिचारः । किं च दोषाणां भ्रमहेतुत्वं नोच्यत एव, परन्तु रजतभेदग्रहादिप्रतिबन्धकत्वम् । तच्च तव मतेऽपि (मतेऽपि) समानं, रजतादिभ्रमस्त्वसंसर्गाग्रहादिरूपसामग्रीत एव जायते । इत्थञ्च प्रवृत्तौ तत्रारजतभेदाग्रह एव हेतुः, नानाविधाननुगतदोषाणां हेतुत्वकल्पनेऽप्यतिगौरवमिति चेत् — एवमप्यस्तु शुक्तिवृत्तीदन्त्वाद्यवच्छिन्नोपादाना(न)ताकरजतादिसाध्यताकप्रवृत्तौ रजतभेदाग्रह एव हेतुः तद्धर्मावच्छिन्ने रजतत्वविशिष्टज्ञानकल्पने तत्र तव (त)द्धेतुतावश्यकत्वात् । रजतं द्र(इ)ष्टसाधनमिति ज्ञानस्य रजतसाध्यताकप्रवृत्तौ हेतुत्वाच्च तत्रेष्टज्ञानकारणत्वलाभः । पुरोवर्तिज्ञानत्वेन कारणत्वं कल्प्यते । पुरोवर्ति-विशिष्यकरक (विशेष्यकरजत)ज्ञानत्वेन कारणत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावात् कार्यकारणभावद्वयं गौरवं च भवताम् । रजतवतीदन्त्वाद्यवच्छिन्ने रजतार्थिप्रवृत्तौ च भवतामिव विशिष्टज्ञानमेव हेतुरस्त्विति ।

अथ तथापि शुक्तिरजतसाधारणेदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्ने का गतिः? न च तत्रापि तादृशेदन्त्वरूपेण शुक्तिविशेष्यकप्रवृत्तौ भेदाग्रहो र(ज)तविशेष्यकप्रवृत्तौ च विशिष्टज्ञानं हेतुरिति वाच्यम्। विशेष्यविशेषणभावभेदेन कार्यकारणभावभेदे विशेष्यस्य कार्यतावच्छेदकेन विशिष्ट(विशेषणे) गौरवादिति चेत्—मोकं (मैवम्) रजतशुक्तिसाधारणेदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकतादृशप्रवृत्तित्वावच्छिन्ने रजतभेदग्रहस्य तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्य शुक्तौ प्रसिद्धस्यैवा-त्तावः (भावः) कारणम्। न चैवं रजते नेदं रजतमिति ज्ञानेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गः। रजतत्वग्रहप्रतिबन्धकदोषस्यैव प्रवृत्तावपि प्रतिबन्धकत्वात्। न च गौरवं, रजतविशेष्यकर(ज)तत्वप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात। [1](न च गौरवं, रजतविशेष्यकर(ज)तत्वप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्)। न चाञ्जनरूपदोषसत्त्वेऽपि त्वाचवंशत्वप्रमोदयात् चाक्षुषत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके प्रवेशः आवश्यक इति वाच्यम्। दोषत्त्रस्या-जन(ज्ञन)कालीन तज्ज्ञानावेव (तज्ज्ञान एव) उपगमात्।

वस्तुतस्तु पूर्वोक्तासंसर्गाग्रहभावानां रजतशुक्तिसाधारणेदन्त्वावच्छिन्ने भेदाग्रहस्य च तादृशविशिष्टविषयकत्वमेव ज्ञानप्रवृत्तिसाधारणं कार्यतावच्छेदकम्। तत्र च नायनवंशभेदासंसर्गाग्रहत्वाचवंशत्वप्रमोदये त्वाचसन्निकर्षस्योत्तेजकत्वात् नानुपपत्तिः। वंशभेदाग्रहस्तु तप्र(तत्र)तिष्ठत्येव वंशेऽन्यथाख्यात्यभावादिति नोत्तेजकापेक्षा। यदि चेदंग्रहाभाव एव कार्यसहभावेन कारणम्, न तु तत्सामग्र्यभाव इति विभाव्यते तथापि न क्षतिः, भेदाग्रहस्य कारणत्वकल्पनयाऽपि प्रवृत्तिनिर्वाहस्य सम्पादितत्वात्।

ननु रजतशुक्तिसाधारणेदन्त्वावच्छिन्ने प्रवृत्तौ क्वचिदनुभव-सिद्धि(द्ध) विशिष्टज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानात् सामान्य(त)स्तत्र विशिष्टज्ञानत्वेनैक(का)रणत्वकल्पने मिथ्याज्ञानकल्पनं, तदनुरुद्धकार्यकारणभावकल्पनं च फलमुखत्वात् न दोषायेति चेत्—न तत्रान्वयव्यतिरेकानुविधानस्यैवासिद्धेः। न हि तादृशेदन्त्वावच्छिन्ने रजतत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशिष्टज्ञानस्य साधारण्येन (... प्र?) कारणभेदाग्रहादिसत्त्वे विशिष्टज्ञानव्यतिरेकात् क्वचिदपि कार्यव्यतिरेक इति मीमांसकमतनिगर्वः।

अत्र सिद्धान्तयामः। भेदग्रहसत्त्वेऽप्याहार्यप्रत्यक्षोद(ये) ना(ना)हार्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके प्रवेश आहार्यबुद्धाविच्छायाः स्वातन्त्र्येण कारणत्वकल्पने गौरव(वादि)च्छायाः उत्तेजकत्वमेवोच्यत इति मते भेदे(द)ग्रहाभावस्यानुमितित्वशाब्दत्वप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव कारणत्वात् नानुगतरूपेण प्रवृत्तिसाधारण्येन कार्यत्वसंभव इति स्वातन्त्र्येणा(ण) प्रवृत्तौ भेदाग्रहस्य कारणत्वं

1. कुण्डलितग्रन्थः प्रमादेन पुनः लिखित इति भाति।

वाच्यम् । तथा च लाघवाद्य(द) विशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वं कल्प(ल्प्य)त इति विसंवादिप्रवृत्त्यनुरोधात् मिथ्याज्ञानसिद्धिः ।

ननु कारणबाधेन मिथ्याज्ञानस्य बाधात् न तत्कारणस्य संभव इति चेत — मैवम् । प्रत्यभिज्ञाया इव संस्कारेन्द्रियाभ्यां तस्योत्पत्तेः संभवेन बाधविरहात । अप्रत्यभिज्ञायाः तत्तांशे स्मृतित्वोपगमात् स्मृतित्वावच्छेदेनैव संस्कारस्य कारणत्वकल्पनात् मम जातेर(व्या)प्यवृत्तित्वस्य साङ्कर्यस्य चादोषत्वात् तत्सम्भवेऽपि त्वन्नयेन तत्सम्भव इति चेत् त्वन्नयेनैव कारणबाधस्य निराकरणेनान्यथाख्यातिसाधनसम्भवात् । तथापि नैयायिकसिद्धान्तविरोधेनान्यथाख्यतिसाधनं न भवतीति चेत् — न । मयापि तत्र संस्कारस्यैव प्रत्यासत्तित्वोपगमात् स्मृतिसाधारणरजतत्वप्रकारकत्वावच्छिन्न एव हि तस्य कारणत्वम्, अनुभवस्यैव व्यापारत्वात स्मृतित्वघटिते कारणत्वादिरजतमिति प्रत्यक्षमिति सामग्रया स्मृतिप्रतिबन्धकत्वाच्च न तदा स्मरणम् । संस्कारजन्यज्ञानमात्र-एव चोद्बोधकस्य कारणत्वा(त्?) उद्बुद्धसंस्कारात् तदापत्तिः । प्रमाणान्तरासहकृतसंस्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वे नियामकत्वाच्च न तत्र तदापत्तिः, किंचिज्जातित्वादिना रजतत्वादिज्ञाने रजतमित्याकारकज्ञानानुदयात् बहुशः तदापादकस्य प्रदर्शनात् रजतत्वांशे निरवच्छिन्नरजतत्वप्रकारताकेऽनुभवे वा कारण-भाव(त्वमाव)श्यकं, तत एव भ्रमोत्पत्तिरिति न बाधसंभावनापि । [1](ज्ञानादिनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकम् ?) ।

ननु तथापि रजतविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनैव रजतेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् कथं तं विना रजतप्रत्यक्षमिति चेत् — न । मीमांसकमते ज्ञानमात्रस्यैव मितिमात्रंशे प्रत्यक्षत्वेन रजतविषयकप्रत्यक्षे रजतानुमित्यादौ, वेदान्तिमते च रजताभावप्रत्यक्षे रजतविषयके, सर्वमते च रजतादिस्वरूपसंबन्धविष(य)के रजतप्रत्यक्षे रजतेन्द्रियसन्निकर्षस्याहेतुत्वात् रजतविशेष्यकचाक्षुषादावेव तद्धेतुत्वोपगमात् । न चाभेदारोपे रजतत्वांशे रजतस्य विशेष्यत्वात् स एव दोषः मुख्यविशेष्यत्वस्य प्रवेशे च गौरवम्, अभेदारोपेऽपि स्वाश्रयतादात्म्यसंसर्गेण रजतत्वस्यैव प्रकारत्वात् । न च तथापि रजतत्वदंशं त (द्वि) षयः । समवायस्वाश्रयतादात्म्यान्यतरसंसर्गेण रजतत्वांशे निरवच्छिन्नप्रकारकरजतमित्याकारकज्ञानस्योत्पत्तिः(त्तेः) । कालिकादिसंबन्धेनैव रजतत्वांशे सप्रकारकज्ञानस्योदयात् । अत एव प्रवृत्ताविदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरजतत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेनैव कारणत्वम्, तादात्म्यारोपसंसर्गारोपसाधारणमिति मिश्राः । न च प्रात्यक्षिकबुद्धौ कथञ्चित्सम्भवेऽपि 'इदं रजतमि'ति शाब्दबोधे एकदेशस्य रजतत्वस्यान्यत्र कथमन्वय इति वाच्यम् । स्वाश्रयतादात्म्यसम्बन्धेन रजतत्वप्रकारकान्वयबोधे एकदेशतयोपस्थितेरेवाकाङ्क्षानिर्वाहकत्वादिति ।

---

1. कुण्डलितपंक्तिरत्र न घटते ।

शिवस्य बन्धिनी यस्मात्तस्मात्तत्सदृशं न हि ।

यानीह पुण्यानि शिवप्रियाणि
कृतानि नान्येव च तत्र भूमौ ।
क्षणं क्षणार्धं निमिषं तदर्धं
वासं च कृत्वा सुखमेति तीर्थे ॥

तस्मात्तत्कूपतीर्थं च पश्येन्नित्यमतन्द्रितः ।
सर्वसौभाग्यसंपत्तिर्भविष्यति शिवाश्रयात् ॥

॥ इति श्रीशैवपुराणे एकादशरुद्रसंहितायां उपरिभागे क्षेत्रखण्डे कालागस्त्यवनमाहात्म्ये
तीर्थावरणं नाम पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥

पाद्मेपुराणे मन्त्रसिद्धिक्षेत्रकल्पे -

सूत :-

इत्थं लक्ष्मीस्तपस्तेपे विष्ण्वर्थं मुनिसत्तमाः ।
तस्मात्क्षेत्रवरं पुण्यं तन्नाम्ना प्रथितं भुवि ॥

लक्ष्म्याः घटस्तनपयोवर्धितं विपिनं यतः ।
तस्माल्लक्ष्मीवनं नाम्ना विख्यातं तज्जगत्त्रये ॥

कमलार्थं बृहद्वीचिः वहिभूर्तोऽम्बुदध्वनिः ।
ततो वहिर्बृहत्सिन्धुनाथः संज्ञात विश्रुतः ॥

विवाह मङ्गळं ह्यत्र पुरे श्रीकृष्णयोरभूत् ।
श्रीकृष्णमङ्गलं नाम तस्मादस्य पुरस्य वै ॥

नियतं मङ्गलकरं कृष्णस्यापि महत्पुरम् ।
ततस्तु प्रथितं लोके कृष्णमङ्गळमित्यपि ॥

बाध्यम् । तथा च लाघवाद्य (द) विशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वं कल्प (ल्प्य) त इति विसंवादि-प्रवृत्त्यनुरोधात् मिथ्याज्ञानसिद्धिः ।

ननु कारणबाधेन मिथ्याज्ञानस्य बाधात् न तत्कारणस्य संभव इति चेत्—मैवम् । प्रत्यभिज्ञाया इव संस्कारेन्द्रियाभ्यां तस्योत्पत्तेः संभवेन बाधविरहात् । अप्रत्यभिज्ञायाः तत्तांशे स्मृतित्वोपगमात् स्मृतित्वावच्छेदेनैव संस्कारस्य कारणत्वकल्पनात् मम जातेर(व्या)प्यवृत्तित्वस्य साङ्कर्यस्य चादोषत्वात् तत्सम्भवेऽपि त्वन्नयेन तत्सम्भव इति चेत् त्वन्नयेनैव कारणबाधस्य निराकरणेनान्यथाख्यातिसाधनसम्भवात् । तथापि नैयायिकसिद्धान्तविरोधेनान्यथाख्यातिसाधनं न भवतीति चेत्—न । मयापि तत्र संस्कारस्यैव प्रत्यासत्तित्वोपगमात् स्मृतिसाधारणरजतत्व-प्रकारकत्वावच्छिन्न एव हि तस्य कारणत्वम्, अनुभवस्यैव व्यापारत्वात् स्मृतित्वघटिते कारणत्वादि-रजतमिति प्रत्यक्षमिति सामग्र्या स्मृतिप्रतिबन्धकत्वाच्च न तदा स्मरणम् । संस्कारजन्यज्ञानमात्र-एव चोद्बोधकस्य कारणत्वा(त्?) उद्बुद्धसंस्कारात् तदापत्तिः । प्रमाणान्तरासहकृतसंस्कार-जन्यत्वस्य स्मृतित्वे नियामकत्वाच्च न तत्र तदापत्तिः, किंचिज्जातित्वादिना रजतत्वादिज्ञाने रजतमित्याकारकज्ञानानुदयात् बहुशः तदापादकस्य प्रदर्शनात् रजतत्वांशे निरवच्छिन्नरजतत्व-प्रकारताकेऽनुभवे वा कारण-भाव(त्वभाव)द्वयकं, तत एव भ्रमोत्पत्तिरिति न बाधसंभावनापि । [1] (ज्ञानादिनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकम्?) ।

ननु तथापि रजतविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनैव रजतेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् कथं तं विना रजतप्रत्यक्षमिति चेत्—न । मीमांसकमते ज्ञानमात्रस्यैव मितिमात्रांशे प्रत्यक्षत्वेन रजतविषयक-प्रत्यक्षे रजतानुमित्यादौ, वेदान्तिमते च रजताभावप्रत्यक्षे रजतविषयके, सर्वमते च रजतादि-स्वरूपसंबन्धविष(य)के रजतप्रत्यक्षे रजतेन्द्रियसन्निकर्षस्याहेतुत्वात् रजतविशेष्यकचाक्षुषादावेव तद्धेतुत्वोपगमात् । न चाभेदारोपे रजतत्वांशे रजतस्य विशेष्यत्वात् स एव दोषः मुख्यविशेष्यत्वस्य प्रवेशे च गौरवम्, अभेदारोपेऽपि स्वाश्रयतादात्म्यसंसर्गेण रजतत्वस्यैव प्रकारत्वात् । न च तथापि रजतत्वदर्शं त (द्वि) षयः । समवायस्वाश्रयतादात्म्यान्यतरसंसर्गेण रजतत्वांशे निरवच्छिन्नप्रकारकरजत-मित्याकारकज्ञानस्योत्पत्तिः(त्तेः) । कालिकादिसंबन्धेनैव रजतत्वांशे सप्रकारकज्ञानस्योदयात् । अत एव प्रवृत्ताविदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरजतत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेनैव कारण-त्वम्, तादात्म्यारोपसंसर्गारोपसाधारणमिति मिश्राः । न च प्रात्यक्षिकबुद्धौ कथञ्चित्सम्भवेऽपि 'इदं रजतमि'ति शाब्दबोधे एकदेशस्य रजतत्वस्यान्यत्र कथमन्वय इति वाच्यम् । स्वाश्रयतादात्म्य-सम्बन्धेन रजतत्वप्रकारकान्वयबोधे एकदेशतयोपस्थितेरेवाकाङ्क्षानिर्वाहकत्वादिति ।

---

1. कुण्डलितपंक्तिरत्र न घटते ।

प्राप्य स्कन्दगिरिं रम्यं प्रणम्य गुहमव्ययम् ।
तत्र तस्थुः ससन्तोषाः संप्राप्तदनुग्रहाः ॥

॥ इत्यादिमहापुराणे श्रीस्कान्दे शङ्करसंहितायां शिवरहस्यखण्डे देवकाण्डे साम्प्रतम ... ... ॥

ब्रह्मकैवर्तके – वेदारण्यमाहात्म्ये :–

ऋषयः

वेदारण्ये विटङ्केशसमागमनकारणम् ।
पालयन्तो महाभीता विष्णुं च शरणं ययुः ॥

विष्णुं प्रचोदिता देवाः साकेतनगराधिपम् ।
मुचुकुन्दो महात्मानं युद्धाय समयान्वयन् ॥

तथास्त्विति स राजापि राज्यरक्षार्थमात्मजम् ।
स्थापयित्वाऽश्वसंयुक्तं आरुरोह रथं ततः ॥

गजैश्वरथसङ्घैश्च पत्तिभिश्च स सम्युतः ।
युयुत्सुरासुरैः साकं देवसैन्यवृतो ययौ ॥

असुरेन्द्रपुरीं प्राप्य रुरोध सह सैनिकः ।
विषाणध्वनिभिः सर्वा दिशश्च समपूरयत् ॥

अश्वा जहृषिरे तत्र गजाश्चापि बवृंहिरे ।
जगर्जुः पत्तिसङ्घाश्च रथसङ्घाश्च सस्वनुः ॥

एतान् शब्दान् समाकर्ण्य दृष्ट्वा च पुररोधनम् ।
चतुरङ्गबलोपेता दानवाश्चाभिनिर्ययुः ।
असुरागमनं दृष्ट्वा देवाः प्रत्युद्ययुस्तदा ॥

देवानामसुराणां च तुमुलं रोमहर्षणम् ।
अन्योन्यसङ्कुलं युद्धं बभूवातिभयङ्करम् ॥

एतस्मिन्नन्तरे देवाः असुरैश्चातिहिंसिताः ।
भग्नाः भिन्नाश्च ते सर्वे दिगन्तान्संप्रपेदिरे ॥

देवसैन्यं द्रुतं दृष्ट्वा मुचुकुन्दः प्रतापवान् ।
दैत्यान् जघान विशिखैः मण्डलीकृतकार्मुकः ॥

बाहून् चकर्त केषाञ्चिदुरूनकरिकरोपमान् ।
शिरांसिश्च पातयामास केषाञ्चिद्विशिखैः शितैः ॥

गजांश्च स गजारोहान् साश्वारोहान्हयांस्तदा ।
ससारथीन्नृपांश्चापि ममाथ निशितैः शरैः ।
प्रधानानसुरांश्चापि पट्टिसैर्निजघान सः ॥

पत्तींश्च निशितैर्भल्लैः अनयद्यमसादनम् ।
एवं तद्विष्णुवीर्येण मुचुकुन्देन बाधितम् ॥

भग्नमासीत्तदा सैन्यं आसुरं गतनायकम् ।
हतेषु दैत्यवर्येषु शङ्खं दध्मौ नृपस्तदा ॥

ततः सङ्खध्वनिं श्रुत्वा सेन्द्र देवाः समाययुः ।
दैत्यसैन्यं हतं दृष्ट्वा मुचुकुन्देन निर्जराः ॥

प्रशशंसुः नरेन्द्रं तं आलिलिंग्युः परस्परम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यैनं सरथं द्विपसैनिकम् ॥

समानिन्युर्दिवं देवाः मुदा परमया सह ।
प्रादर्शयन्पुरीं तस्य साट्टगोपुरतोरणाम् ॥

मुचुकुन्दस्ततो दृष्ट्वा पुरीं तां अमरावतीम् ।
तद्दर्शनजसन्तोषात्पुरीं विस्मृतवान्निजाम् ॥

तस्य हस्तं सामालम्ब्य देवेन्द्रस्स्वेन पाणिना ।
प्रवेश्य स्वगृहं रम्यं दर्शयामास सर्वतः ॥

ततो नन्दनसंज्ञं तु सर्वर्तुफलसंयुतम् ।
मन्दारैः पारिजातैश्च चन्दनैर्हरिचन्दनैः ॥

अशोकैश्चम्पकैस्तालैः हिन्तालैरर्जुनैरपि ।
पाटलैर्मल्लिकाभिश्च मालतीभिश्च शोभितम् ॥

सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यैरेवं बहुविधैर्द्रुमैः ।
दर्शयामास देवेन्द्रो राज्ञे नन्दनमुत्तमम् ॥

नन्दनस्य तु मध्ये तु देवालयमदर्शयत् ।
मुचुकुन्दाय तन्मध्ये देवं सिंहासने स्थितम् ॥

नागाभरणसंयुक्तं नागयज्ञोपवीतिनम् ।
नीलकण्ठमुमाकान्तं चन्द्रार्धकृतशेखरम् ॥

तं दृष्ट्वा नन्दने देवं मुचुकुन्दो महामतिः ।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गो जातः साकेतभूपति ॥

देवं मह्यं ददस्वेति देवेन्द्रं समयाचत ।
दृष्ट्वा देवस्य सौन्दर्यं पुनःपुनरयाचत ॥

दातुं मनसि नेच्छासीत् देवेन्द्रस्य तदानघ ।
अस्मिन्देवेन्द्र प्रीत्या मे देवोऽसौ दीयतां मम ॥

प्रार्थयामास देवेन्द्रं मुचुकुन्दं पुनःपुनः ।
श्वोऽहं दास्यामि देवेशं विटङ्केशं नृपोत्तम ॥

उदीर्य तेन सार्धं सः प्रविवेश गृहं निजम् ।
उपाचाराच्च राजेन्द्रं वासोभूषणमौक्तिकैः ॥

सस्मार विश्वकर्माणं शचीभर्ता तदनन्तरम् ।
स्मरणानन्तरं सोऽपि समायातस्तदन्तिकम् ॥

इन्द्रस्तमागतं वीक्ष्य रहसीदमभाषत ।
एतद्विटङ्कसदृशं क्रियतां विग्रहान्तरम् ॥

त्वयेत्याज्ञापितस्त्वष्टा चकार प्रतिमान्तरम् ।
इन्द्रस्तां प्रतिमां तत्र स्थापयामास चालये ॥

अन्यत्र स्थापयामास पूर्वां तु प्रतिमां तदा ।
ततो नृपं समाहूय निर्जरेन्द्रोऽभ्यभाषत ॥

आलयं तु प्रविश्य त्वं विटङ्केशं प्रगृह्य च ।
अयोध्यां प्रति निर्याहि मा विलम्बोऽस्तु भूपते ॥

इत्युक्तो नृपतिः शीघ्रं प्रतिमान्तिकमभ्यगात् ।
पूर्ववत्पुलको नाऽस्य समभूत्तस्य दर्शनात् ॥

आगत्य देवराजस्य समीपं नृपतिर्जगौ ।
नैषा तु पूर्वा प्रतिमा सैव चानीयतां मम ॥

अथान्यानपि पञ्चैवं कारयित्वा शचीपतिः ।
क्रमेण दर्शयामास एकैकं नृपतेस्तदा ॥

न स्वीचकार नृपतिस्तानि पञ्च द्विजोत्तमाः ।
नूतनाः प्रतिमाः सर्वास्ततो देवपतिस्स्वयम् ॥

निधायान्यत्र पूर्वं तु प्रतिमां पूर्ववच्छुभाम् ।
आलये स्थापयित्वैनां पश्चाद्राजानमाह्वयत् ॥

पश्य राजन्विटङ्केशं अत्यन्ताद्भुतविग्रहम् ।
इत्युक्तो मुचुकुन्दस्तु विटङ्केशं ददर्श सः ॥

अयमेव हि देवेन्द्र देवो दृष्टो मया पुरा ।
अपि सन्दर्शनान्मेऽद्य पुलकानि भवन्ति हि ॥

एवं ददस्व भद्रं ते विटङ्केशं शचीपते ।
एवमुक्तो बलारातिः नृपेण प्रीतिमानसः ॥

ददौ सर्वविटङ्कानि तस्मै राज्ञे दिवस्पतिः ।
राजन्सर्वविटङ्कानि स्थापय त्वं हि भूतले ॥

इत्युक्तो देवराजेन अनुज्ञातश्च भूपतिः ।
तानि सर्वविटङ्कानि रथमारोप्य हर्षितः ॥

आशीर्भिः देववृन्दैस्तु तोषितः स्वपुरीं ययौ ।
सेनापति वृतो राजा वन्दिभिश्चापि संस्तुतः ॥

अयोध्यां प्राप्य राजेन्द्रः कञ्चित्कालमुवास सः ।
गते कतिपये काले मुचुकुन्दोऽतिधार्मिकः ॥

विटङ्कस्थापनार्थाय पुण्यस्थलमदर्शत ।
पुराणैस्स विनिश्चित्य पुण्यं वै कमलालयम् ॥

तत्र संस्थापयामास विटङ्कं प्रथमं नृपः ।
वेदारण्यस्य माहात्म्यं परिज्ञाय नृपोत्तमः ॥

द्वितीयं तु वेटङ्केशं स्थापयामास तत्र सः ।
तृतीयं स्थापयामास कायारोहणसंज्ञिके ॥

श्रीसुन्दरनदीस्थाने चतुर्थमपि वै द्विजाः ।
विटङ्कं स्थापयामास लोकानां ऋद्धिहेतवे ॥

अन्यान्यपि विटङ्कानि पुण्यस्थानेषु भूपतिः ।
अन्येषु स्थापयित्वा स्वं कृतकृत्यममन्यत ॥

एवं संस्थापिता राज्ञा विटङ्केशास्तपोधनाः ।
सप्तस्वपि (स्थापितेषु) विटङ्केषु स्थितेषु स नृपोत्तमः ॥

वेदारण्यविटङ्केशं भक्त्या वै सेवते मुहुः ।
एनं खलु विटङ्केशं देवेन्द्रोपि दिने दिने ॥

वेदारण्यस्य माहात्म्याद्भक्तियुक्तो निषेवने ।
विटङ्कप्रतिमां चापि कमलालयवासिनीं ॥

अनादृत्यैव गिरिशो वेदारण्यस्य वैभवात् ।
मनसा प्रतिमामेनां बहुधा बहुमन्यते ॥

तस्मादेनं विटङ्केशं ये तु पश्यन्ति मानवाः ।
ते विटङ्केशसायुज्यं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गन्तव्यं वेदकाननम् ।
अन्यथा हि मनुष्याणां जन्म नूनं वृथाभवेत् ॥

बहुनात्र किमुक्तेन वेदारण्यस्य वैभवात् ।
ज्ञानादपि कृतं नूनं महापातककर्दमम् ॥

नश्यत्येव वदाम्यद्य सत्यं सत्यं तपोधनः ।
तदेवमेतत्कथितं विटङ्कागमकारणम् ॥

भोः भोः तपोधनाः किं वा भूयोपि श्रोतुमिच्छथ ।

॥ इति ब्रह्मकैवर्ते वेदारण्यमाहात्म्ये षष्ठोऽध्यायः ॥

सनत्कुमार :-

नन्दिकेश महाभाग सर्वलोकहिते रत ।
शेषस्य सर्पराजस्य सोमास्कन्द पदाम्बुजे ॥

सायुज्यमिति चैवोक्तं तस्योद्भवमशेषतः ।
वक्तुमर्हसि देवेश द्वितीयः परमेश्वरः ॥

एवमुक्तो मुनीन्द्रेण ध्यात्वा देवं महेश्वरं ।
उक्तवान्सकलं तस्मै देव्यै देवेन भाषितम् ॥

नन्दिकेश्वर :-

आदिसृष्टौ पुरा विष्णुः पुत्रार्थं तप आचरत् ।
विश्वकर्माणमाहूय सोमास्कन्दं महेश्वरम् ॥

निर्माय पूजयित्वा तु पुत्रं लब्ध्वा तु मन्मथम् ।
देवेन्द्रस्य ददौ देवं सोमास्कन्दं महेश्वरम् ॥

सोऽपि संपूज्य देवेशं चिरकालं मुनीश्वराः ।
दानवानां वधार्थाय चानीताय नृपाय च ॥

मुचुकुन्दाय तेनैव दत्तं देवं महेश्वरम् ।
सोपि हृष्टमनाः भूत्वा प्रापयामास वै मुने ।
कमलालयजे क्षेत्रे क्षेत्राणामुत्तमोत्तमे ॥

॥ इति श्रीशैवपुराणे सनत्कुमारसंहितायां नागपट्टणमाहात्म्ये ॥

कालागरुवनमाहात्म्ये -

शौनकः उवाच :-

श्रीमदादिविटङ्कश्च एतत्क्षेत्रमुपागतः ।
इत्युक्तं च त्वया पूर्वं कारणं तत्र किं वद ॥
विटङ्क इति किं नाम देवता तत्र किं वद ॥

सूत उवाच :-

मुचुकुन्दस्य चरितं श्रवणादघनाशनम् ।
वक्ष्येऽहं सङ्ग्रहेणैव सावधानेन तच्छृणु ॥

मुचुकुन्द इति ख्यातः राजास्ति स महाबलः ।
सर्वलोकेषु विख्यातः गुणस्यातिप्रकाशवान् ॥

देवानामसुराणां च भूपानां च तथैव च ।
जेता मन्त्रविदां श्रेष्ठो मन्त्रज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥

शिवभक्तो विशेषेण सर्वदा शिवपूजकः ।
अग्निहोत्रपरो नित्यं नित्यं चातिथिपूजकः ॥

एवंविधगुणो राजा शशास पृथिवीमिमाम् ।
तस्मिन्काले च देवानामसुराणां द्विजोत्तमः ॥

युद्धं तदभवद्ब्रह्मन्केशाकेशि मिथो मिथः ।
इन्द्रस्तदानीं नृपतिं देवेन्द्रो देवनायकः ॥

आनयामास सूनेन देवानां च सहायिनम् ।
आहूतो देवराजेन मुचुकुन्दो महाबलः ॥

कामगं रथमारुह्य देवलोकमवाप्तवान् ।
तदा सम्मानितो राजा देवेन्द्रेण जितश्रमः ॥

देवानां जयकाङ्क्षी च चकार कदनन्तराम् ।
असुरा निर्जितास्तेन दुर्मदया महाबलाः ॥

देवानां च जयः प्राप्तः देवलोकः प्रतिष्ठितः ।
तदा तु प्रीतिदानार्थं किं देयमिति वासवः ॥

विचार्य च तदा प्राह मुचुकुन्दाय देवराट् ।
मुचुकुन्दस्तदा दृष्ट्वा देवं देवेन्द्रपूजितम् ॥

वरयामास दास्यध्वं यदि मे दातुमिच्छथ ।
देवो दानं च कृत्वाथ प्रेषयामास तं नृपम् ॥

तद्वाक्यं च समाकर्ण्य विश्वस्य वचनं तदा ।
अप्राप्तवान् च देशं च कालाकाङ्क्षी नृपोत्तमः ॥

अन्यं कृत्वा देवरूपं देवेन्द्रस्तमचोदयत् ।
स्वाहूतहस्ते दत्वैतत् तद्दृष्ट्वा नृपतिः परम् ॥

इदं न भवतीत्युक्त्वा मुचुकुन्दो व्यसर्जयत् ।
आदितो निर्मितो यस्माद्देवश्चातिविटङ्कः ॥

स्थापितो देवदूतेन काळागरुवनाह्वये ।
अन्यं दत्त्वा उदारं च निर्माय च स वासवः ॥

भूपाय प्रेषयामास एवमाह च तां प्रति ।
ततो विचार्य पश्चात्तु स्वयं निर्माय देवराट् ॥

पुनर्जगाम स्वर्गं च तं दृष्ट्वा वासवोऽपि च ।
आत्मनो देवपूजां च त्यागराज समाह्वयम् ॥

अहमेव त्यागराजः तेन प्रोक्तो महेश्वरः ।
तमानीय च लोकांश्च स्वर्गाद्भक्तिपुरःसरम् ॥

वल्मीकेऽस्थापयत्पश्चात्सन्तोषं परमाप्तवान् ।
तत्रैव पूजाकृत्यानि स्वयमेव तथाऽकरोत् ॥

एतदन्यानि पञ्चासन् विटङ्काख्यानि तानि च ।
अन्येषु स्थानवर्येषु वर्तन्तेऽद्यापि सुज्वलम् ॥

एतदागमनं तस्य विटङ्कस्य महेशतुः ।
कथितं भवता प्रोक्तं सर्वे श्रृण्वन्तु सादरम् ॥

सङ्ग्रहेण मयाख्यातं सर्वलोकोपकारकम् ।
विटङ्कानां च षट्कं च भूवले च प्रतिष्ठितम् ॥

तेषां दर्शनमात्रेण स्वर्गं विन्दति मानवः ।
एवमन्यानि बहुशः सन्ति वै कारणानि च ॥

श्रवणादेव जन्तूनां भोगमोक्षफलप्रदम् ।
अस्य क्षेत्रस्य माहात्म्यं कस्यापि न च विद्यते ॥

महाभिषेककरणैर्महानैवेद्यवन्दनैः ।
प्रदक्षिणनमस्कारैस्स्तोत्रपाठैर्विशेषतः ॥

ये च पूजां कुर्वन्ति कालागरुवनेशतुः ।
तेऽपि सर्वे शिवेनैक्यं लभन्ते मानवोत्तमाः ॥

तत्रत्यतीर्थवर्येषु सर्वपापहरेषु च ।
ये स्नान्ति मानवा लोके काले काले च पावने ।
ते यान्ति शाश्वतं धाम यत्र गत्वा न शोचति ॥

निमिषं निमिषार्धं वा दिनार्धमथवा दिनम् ।
ये वसन्ति नरास्यतत्र ते वै कैलासवासिनः ॥

कन्यादानं च गोदानं वृषोत्सर्जनमेव च ।
वस्त्रं हिरण्यं पयसा सहितं कुम्भमेव च ॥

यो ददाति नरो भक्त्या स याति शिवतुल्यताम् ।
अन्यत्र कोटिदानेन यत्फलं जायते भुवि ॥

तत्फलं ब्रह्मतीर्थस्य तटे च क्षणमात्रतः ।
भविष्यति न सन्देहः सत्यं सत्यं न संशयः ॥

पितृप्रीतिकरं श्राद्धं कालागरुवनान्तरे ।
ये कुर्वन्ति नरा भूमौ पितरो यान्ति शाश्वतम् ॥

उद्यानस्य प्रकर्तारः ये च पानीयदापकाः ।
वस्त्रगन्धप्रदातारः छत्रध्वजपताकदाः ॥

साम्राज्यभाग्यं लब्ध्वाऽन्ते शिवे नीयन्त तत्र च ।
शिवरात्रिव्रतं कृत्वा सोमवारव्रतं तथा ।
भानुवारव्रतं चाऽपि तथा मासो उपवासिनम् ॥

एकैकं कोटिगुणितं फलं भवति निश्चितम् ।
देवस्येशानदिग्भागे यश्च कूपः प्रवर्तते ।
विलं शेषविलं नाम शेषेण च कृतं पुरा ॥

बिलद्वारेण चागत्य प्रत्यहं परिपश्यति ।
रसानि च ददन्नित्यं शिवभक्तो विशेषतः ॥

तत्कूपदर्शनं लोके दुर्लभं मनुजेषु वै ।
तत्तीर्थपानमात्रेण कुष्ठरोगी विमुच्यते ॥

तत्तीरे पिष्टदानं च सघृतं च फलान्वितम् ।
शिवप्रीतिकरं नित्यं शिवलोकप्रदायकम् ॥

तेनैव सहितं यस्तु कुरुते च प्रदक्षिणम् ।
तेन भूः सकला दत्ता फलसस्यसमन्विता ॥

तत्तर्थदर्शनादेव यमलोकं न पश्यति ।
प्रातर्दृष्ट्वा च तत्कूपं रात्रिपापाद्विमुच्यते ॥

सायं दृष्ट्वा दिवापापं तत्क्षणेन विमुच्यते ।
प्रतिमासं सङ्क्रमेषु अमायां पौर्णिमासु च ॥

सोमवारेषु सर्वेषु विशेषात्कार्तिकेषु च ।
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा नत्वा पीत्वा च तज्जलम् ॥

ब्रह्महत्यादिपापैश्च मुच्यते तत्क्षनेन च ।
लिङ्गस्य मूलपर्यन्तं तत्कूपं च प्रवर्तते ॥

शिवस्य बन्धिनी यस्मात्तस्मात्तत्सदृशं न हि ।

यानीह पुण्यानि शिवप्रियाणि
कृतानि नान्येव च तत्र भूमौ ।
क्षणं क्षणार्धं निमिषं तदर्धं
वासं च कृत्वा सुखमेति तीर्थे ॥

तस्मात्तत्कूपतीर्थं च पश्येन्नित्यमतन्द्रितः ।
सर्वसौभाग्यसंपत्तिर्भविष्यति शिवाश्रयात् ॥

॥ इति श्रीशैवपुराणे एकादशरुद्रसंहितायां उपरिभागे क्षेत्रखण्डे कालागरुवनमाहात्म्ये तीर्थावरणं नाम पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥

पाद्मेपुराणे मन्त्रसिद्धिक्षेत्रकल्पे -

सूत :-

इत्थं लक्ष्मीस्तपस्तेपे विष्ण्वर्थं मुनिसत्तमाः ।
तस्मात्क्षेत्रवरं पुण्यं तन्नाम्ना प्रथितं भुवि ॥

लक्ष्म्याः घटस्तनपयोवर्धितं विपिनं यतः ।
तस्माल्लक्ष्मीवनं नाम्ना विख्यातं तज्जगत्त्रये ॥

कमलार्थं बृहद्वीचिः बहिर्भूतोऽम्बुदध्वनिः ।
ततो बहिर्बृहत्सिन्धुनाथः संज्ञात विश्रुतः ॥

विवाह मङ्गळं ह्यत्र पुरे श्रीकृष्णयोरभूत् ।
श्रीकृष्णमङ्गलं नाम तस्मादस्य पुरस्य वै ॥

नियतं मङ्गलकरं कृष्णस्यापि महत्पुरम् ।
ततस्तु प्रथितं लोके कृष्णमङ्गळमित्यपि ॥